

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Vergi dərəcələri ilə qiymətlər arasında qarşılıqlı nisbətənin
tənzimlənmə mexanizmi”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI
Namazova Gülnarə Elxan

Bakı – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ (imza)

“ ___ ” _____ 20__ - cu il

“Vergi dərəcələri ilə qiymətlər arasında qarşılıqlı nisbətənin tənzimlənmə mexanizmi”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Namazova Gülnarə Elxan

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Qiymətləndirmə

Qrup: 40

Magistrant

Namazova Gülnarə Elxan

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d, b.m. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Program rəhbəri

i.ü.f.d, b.m. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d, prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

Bakı – 2019

Mechanism of rugulation the ratio between tax rates and prices

Summary

The relevance of the research: Progress and revival in the country's economy, as well as other areas, contributed to the implementation of effective reforms in the tax and pricing system and the implementation of a flexible tax policy that could provide development in this area.

Purpose and objectives of the research: The main purpose of the research is to study the essence of the pricing policy, the main directions of the policy of regulating the country.

Research methods: Generalization, systematization, grouping, comparison, analysis and some both empirical and theoretical, first-hand information collection methods.

Research information database: As a source of information for the research, Azerbaijan, Russia and Turkey, as well as scientific works and monographs by authors from other countries, as well as the official materials of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Statistical Committee's statistical data, economic materials of various websites, etc. used sources.

Research restrictions: An inexplicable explanation of the relevant methodology used internationally at the country's price and tax system and the inadequate information provided on it.

The results of the research: Year by year the increase role of price and tax relations in the country's economy, the importance of the government's strategy, the positive impact of the country's ongoing reforms.

The practical significance of the results: It increases the efficiency of taxpayers, minimizes the attitude of the civil servants, the citizen's consent and the level of the service being upgraded.

Key words: Taxation, pricing mechanism, tax burden, price policy, tax planning.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ÜDM - Ümumi Daxili məhsul

BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

AİZ – Azad İqtisadi Zona

AB – Avropa Birliyi

ƏDV – Əlavə Dəyər Vergisi

ÜTT- Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I Fəsil AZƏRBAYCANDA VERGİ VƏ QIYMƏTLƏR ARASINDAKI NİSBƏTİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	11
1.1. Azərbaycanca dövlət siyasətinin əsas iqtisadətələrindən olan vergi sisteminin nəzəri aspektləri.....	11
1.2. İqtisadi rifahı formalaşdıran qiymət amilinin sosial-iqtisadi mahiyyəti..	16
1.3. Vergi qoyma prosesinə dövlətin birbaşa nəzarəti və tənzimlənmə mexanizmləri.....	19
II Fəsil MÜASİR BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QIYMƏT MEXANİZMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ	23
2.1. Hazırki vergi-qiymət prosesinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi və onun təhlili.....	23
2.2. Qiymətlərin səviyyə dinamikasına təsir edəcək faktorlar.....	28
2.3. Müxtəlif sektorlarda vergilərin qiymətəmələgətirən amil kimi bazarı stimullaşdırması.....	37
III Fəsil VERGİ VƏ QIYMƏT MEXANİZMLƏRİNDƏN QAYNAQLANARAQ YARADILAN TƏKMİLLƏŞDİRMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ	48
3.1 Azərbaycanca qiymətlərin formalaşma prosesinin gücləndirilməsi üçün edilən sosial-iqtisadi islahatlar.....	48
3.2 Vergi siyasətinin əmtəə və xitmətlərin qiymətlərinə təsirinə dair xarici ölkələrin təcrübəsi.....	51
3.3 Ölkəmizdə xarici ticarətin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş iqtisadi addımlar.....	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	68
Cədvəllərin siyahısı.....	71
Şəkillərin siyahısı.....	71
Qrafiklərin siyahısı.....	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dövlətin həyata keçirdiyi və iqtisadiyyata əsaslı təsirləri olan siyasətlərdən biri də qiymət tənzimlənməsi və vergi siyasətidir. Bu iki amilin iqtisadiyyatda vəhdət təşkil etməsi, qarşılıqlı tənzimənmə yolları ilə əhalinin rifahına mənfi təsir etməyəcək şəkildə irəliləməsi dövlətin başlıca istiqamətlərindəndir. Bu səbəbdən dissertasiya mövzusu hal-hazırda öz aktuallığı ilə seçilir. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən dirçəliş, inkişaf hər sahədə olduğu kimi qiymət və vergi sahəsində də müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur və olacaqdır. Həmçinin bu da öz növbəsində ölkədə çevik vergi siyasətinin həyata keçirilməsi şərait yaratmışdır. Son illərdə ölkədə baş verən islahatlar, vergi sisteminin daha çox elektronlaşması, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmət keyfiyyətinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bildiyimiz kimi qiymətlərin həddi vergi dərəcələrinin ilə göstəricisidir ki, bu prosesdə həm dövlət həm vergi ödəyiciləri üçün büdcədə yenidən bölgü baş vermiş olur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Sosial və iqtisadi hadisələr öz-özlüyü ilə tənzimlənmə bilmir. Bu proseslər daimi olaraq dövlətin tənzimlənməsi halında olmaqla ciddi və dəyişkən təsirlərə məruz qalır. Son zamanlara qədər respublikada gedən iqtisadi islahatlardan doğan bir neçə səbəblərdən dolayı istehlak qiymətlərində qalxım müşahidə olunurdu. Bu halda dövlət baş verəcək olan inflyasiyanın ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün, həmçinin qiymətlərin azalma tempinə nail olmaq müxtəlif tədbirlər həyata keçirdi. Bunlarda biri də "Azərbaycan Respublikasında anti-inflyasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Prezidentinin fərmanı oldu. Bu fərmana əsasən ölkədə aparılan bazar əməliyyatlarında xarici valyutanın mübadiləsinin azaldılması məqsədi ilə inzibati, təşkilati və hüquqi proqramlar həyata keçirildi.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin yazılmasında əsas məqsəd bazardakı qiymətlərin əmələ gəlməsində vergi təsir mexanizminin inkişaf etdirilməsində ölkənin baxışını müəyyən etmək, sosial-iqtisadi islahatların səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün vergi ilə qiymətin təsiri yollarını göstərmək,

formalaşma mexanizmini göstərməkdir. Bunlarla bərabər, dissertasiya işində ölkənin ixrac potensialının genişlənməsinə dair təkliflər elmi cəhətdən araşdırılacaq, transfert qiymətəmələgəlmə amili tədqiq ediləcək, qiymət amilində vergilərin hesablanması yolları öyrəniləcək, qiymətlərə təsir edən hüquqi və təşkilatı-iqtisadi amillər təhlil ediləcək, vergi-qiymət qarşılıqlı əlaqəsində regional yanaşmaya baxılacaq, dünya təcrübəsi əsasında problemlərin aradan qaldırılmasına dair yeni təkliflər veriləcəkdir. Bütün bunlarla yanaşı, ölkədəki inflyasiyanın qarşısını almaq üçün Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən aparılan monitorinqlərin inflyasiyanın daha çox genişlənməsinin qarşısını aldı. Bunlardan inhisarlaşmanın məhdudlaşdırılması, bazarların bölüşdürülməsinin qarşısının alınması, öncədən razılaşdırılmış qiymətlərin tadbiiqinin önünün kəsilməsi, rəqabət mühitinin stimullaşdırılmasını misal göstərə bilərik.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiyada əsasən Azərbaycanda baş verən qiymət dəyişiklikləri, vergilərdə gedən islahatlar, onların qarşılıqlı əlaqəsi və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirindən bəhs ediləcəkdir. Bununla bərabər dissertasiyada qiymət dəyişikliklərinə hansı amillərin təsir etdiyi, bu amillərin hansı yollarla tənzimləndiyindən də söz açılacaqdır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün bir sıra siyasətlərdən istifadə edir. Bunlardan qiymətlərə ən təsirli sayılan siyasətlərdən-Monetar siyasət, vergi tərəcələrinə ən çox təsirini göstərən isə-Fizikal siyaətdir. Bu siyasətlər barədə ətraflı məlumat yazının gedişatında veriləcəkdir. Həmçinin, Respublikada gedən iqtisadi siyasətlərdən olan vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri vergidən azadolmalar və vergi güzəştlərinin ən az dərəcəyə çatdırılmasıdır. Bu əməliyyatların əsas məqsədi vergi ödəyiciləri arasında ayrı seçkiliyin azaldılması və rəqabətin stimullaşdırılmasıdır. Həmçinin dünya təcrübəsindən görə bilərik ki, sadəcə vergiazadolmasından istifadə edərək sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi yetəri səmərə vermir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində əsasən ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə, təhlil etmək kimi nəzəri metodlardan və bəzi həm empirik, həm də nəzəri metodlardan istifadə etmək

nəzərdə tutulur. Dissertasiya işinin məlumatlarını toplayarkən əsasən ikinci əldən məlumat toplama metodlarından istifadə etmək nəzərdə tutulur. Lazım olan məlumatları topladıqdan sonra onları qruplaşdıraraq və analiz edərək Azərbaycanda əsas problemləri və bu problemləri aradan qaldırmaq üçün üsullar tapılması düşünülür. Həmçinin dissertasiyada məntiqi, müqayisəli - hüquqi, sistemli analiz və sənədlərin öyrənilməsi metodları istifadə olunacaqdır. Tədqiqat işində müqayisəli iqtisadi təhlil, analitik təhlil, iqtisadi-statistik, müşahidə metodlarından istifadə ediləcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində əsasən istifadə olunacaq məlumat bazası Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi, Azərbaycan Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Nazirliyi, Gömrük Komitəsi və digər dövlət orqanlarının rəsmi səhifələrindən əldə olunmuş məlumatlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etmiş fərman və sərəncamları, Vergi Məcəlləsi, habelə vergi-qiymət amilləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi haqqında yazılmış elmi kitablardan istifadə ediləcəkdir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Ölkələrin vergi və qiymət sistemləri arasındakı əlaqənin hesablanmasında istifadə olunan, dünyada tətbiq olunan uyğun metodologiyanın aydın izah olunmaması və onunla bağlı əldə edilən məlumatların yetəri qədər verilməməsi. Həmçinin, sözügedən hesablamaların aparılmasında bir neçə göstəricilərin tələb edildiyi və bəzilərinin əhaliyə təqdim olunmadığı.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Vergi və qiymət münasibətlərinin tənzimlənməsi siyasətinin aparılmasının vacibliyi onun stabil saxlanması və qarşıya çıxan biləcək problemlərin qarşısının alınması ön planda olan məsələlərdədir. Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktiki nəticələri dövlət qiymət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması prosesində istifadə oluna bilər. Həmçinin dissertasiya işində təklif edilən metodolgiya Vergilər Nazirliyində vergi strategiyasının işlənməsi prosesində, ölkənin və regionların vergi sistemində aparılan islahatlar prosesində əsaslandırılmış istiqamətlərin seçilməsi üçün istifadə oluna bilər, xülasə edilən nəzəri-metodik və praktiki müddəalar və tövsiyələr

Azərbaycan Respublikanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını həyata keçirməyə yardımçı ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Elmi iş ümumilikdə giriş, 3 fəsil və ədəbiyyat hissəsindən ibarətdir.

Birinci fəsildə vergi sisteminin qurulma tarixindən, ümumi və xüsusi vergi nəzəriyyələrindən və bu nəzəriyyələrin doğurdu proseslərdən söz açılacaq. Eyni zamanda Azərbaycanın XX əsr və müstəqillik əldə etdikdən sonrakı vergi sistemi barədə ətraflı məlumat veriləcəkdir. 1-ci fəsil əsasən nəzəri metodoloji məlumatlardan ibarətdir. Burada vergi və qiymət amili arasındakı əlaqənin iqtisadi-sosial mahiyyətindən, dövlətin bu prosesə birbaşa təsiri və tənzimlənmə mexanizmlərində bəhs ediləcəkdir.

İkinci fəsildə Azərbaycanda hal-hazırkı qiymət və vergi amiləri arasındakı əlaqənin səmərəliliyin dəyərləndirilməsi nəzərdə tutulur. Vergi amili ilə bərabər qiymətlərə təsir edə biləcək inflyasiya, azad bazar şəraiti və inhisarlaşma kimi faktorlar araşdırılacaq. Azərbaycanda müxtəlif sektorlarda qiymət dinamikası, burada verginin qiymətməhləgətirən amil kimi təsiri nəzərdən keçiriləcəkdir.

Sonuncu fəsildə əsasən mövcud olan problemlər və onların həllinə dair təkliflərin verilməsi planlaşdırılır. Eyni zamanda mövcud məsələlərin aradan qaldırılması üçün ölkəmizdə gedən iqtisadi islahatlar, onların nəticələri araşdırılacaq və vergi-qiymət arasındakı əlaqələrin stimullaşdırılmasına dair təkliflər irəli sürüləcəkdir. Habelə ölkəmizdə xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi üçün hansı addımların atıla biləcəyi haqqında da araşdırıma gedəcəkdir.

I Fəsil AZƏRBAYCANDA VERGİ VƏ QİYMƏTLƏR ARASINDAKI NİSBƏTİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Azərbaycanca dövlət siyasətinin əsas iqtisadiyyatlarından olan vergi sisteminin nəzəri aspektləri

Vergilər iqtisadiyyatda maliyyə sisteminin qurulmasının əsas mənbəyi kimi iştirak etdiyi qədim zamanlardan bizə məlumdur. Min illərdir dövlətin maliyyə ehtiyatı kimi vergilər əsas rolunu tutmaqdadır. İlk olaraq yazılan vergi nəzəriyyələrindən biri verginin əvəzli və qarşılıqlı xarakterindən bəhs edən mübadilə nəzəriyyəsi olmuşdur. Burada əsas mahiyyət bu idi ki, ölkə vətəndaşları ödədikləri vergilərin əvəzində dövlətdən ictimai asayişin qorunması, xarici təsirlərdən qorunmaq kimi xidmətlər alırlar. 16-cı əsrin sonları 17-ci əsrin əvvəllərində yaranan atomistik nəzəriyyənin banisləri Fransadan olan Sebastyen Le Pretr de Voban(1633-1707) və Şarl Lui Monteskye(1689-1755) sayılırlar. Həmçinin ingilis filosofu olan Tomas Qobbs(1588-1679), fransız Volter(1694-1778), Onore Mirabo(1749-1791) ortaq mövqedə çıxış edirdilər ki, vergi dövlətlə əhali arasında bir müqavilədir ki, bunun nəticəsində də vətəndaşlar müəyyən xidmətlərin müqabilində dövlətə vergi kimi haqq ödəyirlər.

Veritutmanın inkişaf mərhələsinə baxsaq əsasən 3 mərhələli olduğunu görürük. Belə ki, verginin meydana gəlmə tarixindən başlayaraq bugünkü vaxtadək 3 əsas mərhələdən keçmişdir.

1-ci mərhələ meydana gəldiyi dövrdən başlamış orta əsrlərə qədər olan dövr nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə əsasən vergilərin yaranması, müəyyən olunması və yığılmasının baş vermişdir. Vergitutma inkişafının birinci mərhələsində təsadüfi və primitiv xarakteri ilə seçilirdi. Həmin dövrdə əsasən vergilər əsasən sistemsiz şəkildə, natural formada yığılırdı. Əmtəə-pul əlaqələri inkişaf etdikcə natural yığım forması pul ilə əvəzlənməyə başladı. Mövcud zamanlarda vergilərin təsadüfi xarakterdə olması, vergi yığılması zamanı ayrışdırılışın baş verməsi əhali arasında ciddi narazılığa gətirib çıxarırdı. Qeyd olunur ki, ən birinci yaranan və geniş yayılmış vergilərdən biri tikililərdən alınan vergi idi.

2-ci mərhələ əsasən XVI-XIX əsrləri əhatə edir. Mövcud zamanda birbaşa və dolayı vergilərin birləşdirən sistem yaranmışdır. Qeyd olunan dövrdə(1588-1679) T.Qobbs, (1632-1704) J.Lokk, (1626-1692) J.Fon Sekendorf kimi alman və ingilis alimləri iqtisad elminə öz əvəzolunmaz faydaları ilə seçiliblər.

Vergitutmanın praktiki və nəzəri problemlərinə dair işlər XVIII əsrin sonlarına yaxın Avropada işlənilməyə başladı. İlk dəfə fransız alimi F.Kene(1694-1774) ilk dəfə xalq təsərrüfatı və vergiqoyma arasında üzvü əlaqənin var olduğunu əsaslandırdı. Vergiqoyma nəzəriyyəsinin banisi sayılan, maliyyəçi və iqtisadçı A.Smit(1723-1790) 1776-cı ildə nəşr olunan “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsəri bir sıra dövlətlərin təsərrüfat və maliyyə proseslərinə əsaslı təsirini göstərdi.

XIII əsrdə Franada duza(aksiz) vergisi alınmağa başlandı. Fransadan sonra bu vergini Hollandiya, İngiltərə sonra isə Avropa tətbiq etməyə başladı. Bu verginin dərəcəsi məhsulundan asılı olaraq 5-25% aralarında dəyişirdi.

Vergitutma mərhələlərindən sonuncusu sayılan 3-cü mərhələ elmi nəzəri baxış açılarının meydana gəlməsi ilə təcəssüm edilir. Artıq həmin mərhələdə dövlət bütün vergilərin müəyyən olunmasını və yığılması prosesinə tam olaraq nəzarət altına almışdır. Qeyd edə bilərik ki, XVI-XVII əsrlərə qədər dövlətlərdə demək olar ki, əsasən qurulmuş mütəşəkkil vergi sistemi olmayıb.1929-1933-cü illərdə baş verən depressiya hadisələri dövlətin makro və mikroiqtisadi sabitliyin aləti olduğunu göstərdi. Cimond de Sismondi(1773-1842) hesab edirdi ki, vergilər dövlətin xidməti kimi dövlətə fayda verən bir qurbandır.

XIX əsrin əvvəllərində Simond de Sismondi(1733-1842) “Siyasi iqtisadın yeni başlanğıcları” əsərində vergi nəzəriyyəsinə ləzzət zövq nəzəriyyəyə kimi qeyd edirdi. XVII əsrdən başlayaraq bir nəzəriyyə formalaşdı ki, buna görə vergi sığorta mükafatı kimi qələmə verildi. Bu nəzəriyyənin banisləri fransız Adolf Tyer(1797-1877) və ingilis Jon Ramsey Mak Kulloh(1789-1864) sayılırdılar. Onla düşünürülər ki, vergi əhalidə hər hansı bir risk yaranacağı şəraitdə dövlətə ödədikləri sığorta ödənişidir.

Yüksək nəzəri səviyyəyə malik olan vergilərin klassik nəzəriyyəsidir. Adam Smit(1723-1790), David Rikardo (1772-1823) və onların davamçıları C.B.Sey, J.Millin və U.Petti tərəfində əsas qoyulmuşdur. Onlar vergiyə dövlət gəliri kimi baxırdılar hansı ki, hökumət özünün qorunması üçün vacib olan məsrəfləri bu yolla təmin etməlidir.

U.Petti, C.B.Sey, D. Rikardo, J.Mill iqtisadiyyatda tələbin təklifi yaratdığını, özü-özünü tənzimləyən sistem olduğunu düşünürdülər. Onların fikrincə, iqtisadiyyatda təklif və tələb arasında hər hansə qeyri uyğunsuzluq yaranarsa istehsalçıların mövcud vəziyyətə uyğun olaraq hərəkəti nəticəsində qiymətlər özü-özün tənzimləməlidir.

Con Meynard Keynsin (1883-1946) klassik nəzəriyyəyə tam əks olan Keyns nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. Bu nəzəriyyəyə əsasən dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləyərkən ən vacib alətlərindən biri məhz vergi olmalıdır. Onun fikrincə bazarın genişlənməsi və bundan doğan istehsalın-təklifin artması ilə iqtisadiyyat inkişaf etməlidir. Keynsə görə, məşğulluq şərti ilə iqtisadi artım pul yığımı vasitəsi ilə olur. Əgər məşğulluq şəraiti olmazsa, bütün pullar yığma qoyularsa, istehsal sahəsi zəifləyər və beləlikə pul passiv gəlir mənbəyi hesab olunar. Bütün bunlar haqqında Keyns özünün “Məşğulluq, faiz və pulların ümumi nəzəriyyəsi” kitabında ətraflı olaraq qeyd etmişdir. Bu kimi neqativ nəticələri aradan qaldırmaq üçün vergilərin dəstəyi ilə yığımları almaq, onları büdcə vasitəsi ilə investisiya məqsədilə istifadə edilməsi zəruridir. Keynsin fikrincə itehsalçılar riskli qərarlar qəbul etmək üçün dövlət tərəfindən motivasiya olunmalıdırlar.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq vergitutmanın hüquqı bazası yaradı, vergilərin sayı azalaraq təsadüfi vergilər aradan qaldırıldı. Artıq dövlət vergilərə iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edəcək amil kimi baxmağa başladılar və bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər görüldü. Bu tədbirlərdən sonra 1880-ci ilə Böyük Britaniyada dövlət büdcəsinin 91%-ni, Rusiyada 81%-ni, XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da 91,2%-ni vergilər təşkil edirdi. Onu qeyd etməliyik ki, ideal bir vergi sisteminin qurulması bugünkü günə qədər bəşəriyyətdə görülməmişdir. Daimi

olaraq inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dövlətlər vergi sistemlərində islahatlar edir, yeni qərarlar qəbul edirlər.

Cədvəl 1:Ümumi vergi nəzəriyyələri

Adı	Baniləri	Əhatə etdiyi dövr
Mübadilə nəzəriyyəsi	-	Orta əsrlər
Atomistik nəzəriyyə	S.Voban, Ş.Monteskye, T.Qobbs, Volter, O.Mirabo	XVI-XVII əsrlər
Zövq(ləzzət) nəzəriyyəsi	J.Simond de Sismondi	XIX əsrin I yarısı
Vergilər sığorta mükafatı kimi	L.Mak-Kulloh, A.Tyer	XIX əsrin I yarısı
Klassik nəzəriyyə	A.Smit, D.Rikardo	XVIII əsrin II yarısı XIX əsrin I yarısı
Qurban nəzəriyyəsi	N.Kanar, B.Milhauzen, C.Mill	XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri
Kollektiv tələbat nəzəriyyəsi	E.Şeliqman, R.Strum, L.Çteyn, A.Çaffle, F.Nitti	XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri
Keyns nəzəriyyəsi	C.Keyns	XX əsrin I yarısı
Monetarist nəzəriyyə	M.Fridman	XX əsrin 50-ci illəri
Təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi	M.Brens, Q.Stayn	XX əsrin 80-ci illəri

Mənbə: Məhərrəmov M.E. “Vergilər və vergitutma” dərsliyi əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Hal-hazırda iqtisad elminin əsas məqsədlərindən biri həm vergi ödəyicilərinin həm də dövlətin maraqlarını maksimum dərəcədə müdafiə edən bir vergi sisteminin qurulmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında hal-hazırda mövcud olan əsaslı versiyə sistemi ciddi iqtisadi çevrilişlərin baş verdiyi və ölkənin keçid dövrü yaşadığı 1991-1992-ci illərdən qurulmağa başlamışdır. 1991-ci ildə Respublikanın müstəqillik qazanması bir neçə zərurət doğurdu ki, bunlardan biri də büdcədə gəlirin formalaşdırılması zərurəti idi. Bu da özlüyündə əsaslı vergi sisteminin qurulmasını tələb edirdi. Vergi münasibətlərindəki hüquqi bazanın olmaması, bu sahədə təcrübə çatışmazlığı, ölkədə baş verən sosial və iqtisadi problemlər vergi sisteminin qurulmasında müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Həmin ilin sonlarına yaxın Azərbaycanda əlavə dəyər vergisi, aksiz, mənfəət vergisi və digər vergilər tətbiq edilməyə başladı. 1992-ci ildə qüvvəyə minmiş “Dövlət vergi xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkədəki vergi orqanlarının

strukturunu, vəzifə və hüquqlarını müəyyən etməyə kömək etdi(Məhərrəmov R.B. 2011: s 43).

Cədvəl 2: Vergilərin xüsusi nəzəriyyələri

Nəzəriyyənin adı	Əhatə etdiyi dövr	Mahiyyəti
Birbaşa və dolaylı vergilərin nisbəti	Orta əsrlərin başlanğıcı	Vergi sistemləri birbaşa vergilərdən təşkil edilir, dolaylı vergilər zərərli hesab olunur
	Orta əsrlərin sonu	Vergi sistemləri dolaylı vergilərdən təşkil edilir
	XIX əsrin sonu	Birbaşa və dolaylı vergilər arasında balans gözlənilməsi vacibdir
Vahid vergi	Müxtəlif dövrlər	Vahid vergi-müəyyən vergitutma obyektinə üçün vahid müstəsna vergidir
Mütənasib və progressiv vergitutma	Müxtəlif dövrlər	Vergi dərəcələri vahid faizlə müəyyən edilir və ya vergi ödəyicisinin gəlirləri çoxaldıqca artır
Vergilərin başqasının üzərinə qoyulması	XVII əsrin ortaları	Vergi yükünün bölüşdürülməsi yalnız mübadilə prosesində mümkündür

Mənbə: Məhərrəmov M.E “Vergilər və vergitutma” dərsliyi əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Təbiidir ki, Azərbaycanda vergi sistemini qurularkən dövlət xarici ölkələrin vergi təcrübələrindən bəhrələnmişdir. Lakin burada əsas məqsəd digər ölkələrin vergi sistemini köçürmək deyil, milli nüansları nəzərə alaraq vergi sistemini formalşdırmaq olmuşdur. Ən yeni yaradılan vergilərdən olan əlavə dəyər vergisi aksiz vergisi ilə bərabər dövriyyə vergisini əvəzlədi. Beləliklə, birbaşa vergilərə nəzərən dolaylı vergilər daha üstünlük əldə etdi. Vergilər öz funksiyasını əsasən 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə baş verən inflyasiya zamanı və iqtisadiyyatda ciddi struktur dəyişikliyi zamanı büdcəyə əsaslı maliyyə ehtiyatları toplamaqla yerinə yetirdi. Vergi güzəştlərinin çox olması, ağır vergi yükü, vergilərin dövlətdən gizlədilməsi kimi nüanslar vardır ki, ölkədə sərbəst rəqabət mühitinin pozulmasına, qara iqtisadiyyatın yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu ərəfədə vergi qanunvericiliyi inkişaf etmiş, səmərəli vergi mühiti olan ölkələrin təcrübələri oyrənilir, Beynəlxalq Valyuta Fondunun məsləhətləri gözönünə alınır. Kənardan iqtisadçı alimlərin dəvəti və müvafiq nazirlik, ictimai təşkilatlar, baş idarə, xarici auditorlar, KİV nümayəndələrinin və bütün əlaqədar şəxslərin, təcrübəsi yüksək olan mütəxəssislərin iştirakı ilə Vergi Məcəlləsi hazırlanarkən Məsləhət-Məşvərət şurası yaradıldı. 1999-cu ilin Oktyabr ayında Vergilər Məcəlləsi Respublika Milli Məclisinə təqdim olundu. 2000-ci ilin İyul ayında coxsaylı müzakirələrdən sonra

daha da təkmilləşdirilərək qəbul olundu və 2001-ci ilin 1 Yanvar tarixindən etibarən qüvvəyə mindi. Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsi ilə əlaqəli bir neçə normativ-hüquqi sənədlər hazırlanaraq işçi qrupu tərəfindən müzakirə edildi və önə çıxan boşluqlar, problemlər ekspertlər tərəfindən həll yolları tapıldı. Vergi Məcəlləsinin qəbul olunması nəticəsində ölkədə bəzi vergilər ləğv olundu, yeni vergilər yarandı, Respublikada vergi sistemini tənzimləyən qayda və normalar müəyyən olundu. Bütün qeyd olunanlar ölkədəki vergi sisteminin inkişaf etdirilməsində başlıca rol oynadı.

1.2. İqtisadi rifahı formalaşdıran qiymət amilinin sosial-iqtisadi mahiyyəti

İdeal şəkildə yaradılmış vergi sistemi, eyni zamanda iki funksiyanı paralel şəkildə həyata keçirməlidir. Birincisi dövlətlərin büdcə sisteminin maliyyə ehtiyatları ilə təmin etməli, ikincisi sahibkarlıq mühitinə olan marağa daha da töhvə verməlidir. Şərti nöqtənin fərqli istiqamətdə hərəkəti ölkədən kapital axınına, vergidən yayınma hallarına və vergi iştirakçılarının qanuna əməl etməməsinə səbəb ola bilər. Formalaşmış vergi sistemi daxili və xarici investisiyanın cəlb olunması, inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yararmalıdır. Bu səbəbdən hər bir ölkənin vergi yükü iqtisadi siyasətin keyfiyyət ünsürüdür. Vergilər və qiymət siyasəti bazar subyektləri arasında iqtisadi münasibətləri təkmilləşdirməli və mülkiyyətin hər bir formalarının inkişafına yardım etməlidir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergi yükü həmçinin siyasi sabitlik iqtisadi inkişafın bir göstəricisidir. Dövlət ölkədə optimal vergi səviyyəsinə nail olmaqla vergi yükü dərəcəsini aşağı sala bilər. Vergi yükünün dəyərləndirilməsində sonrakı prosesdə şirkətlər bir neçə metoddan istifadə edərək vergitutmanın optimal vəziyyətə gətirilməsinə nail ola bilər. Bunlar əmək müqavilələrinin və digər bazar subyektləri ilə olan müqavilələri vasitəsilə optimallaşdırma, dövlət tərəfindən verilən vergi imtiyazları və güzəştlərdən yararlanma və sairidir. Vergi optimallaşdırılması zamanı müəssisə itkilərin və səmərəliliyin uyğunluğu, hüquqi cəhətdən dolğunluq, neytrallıq, məzmun və formanın uyğunluğu kimi şərtləri

ödəyən metodlardan yararlanmalıdır. Vergi yükünün optimallaşdırma metodlarından biri vergi planlaşdırılmasıdır. Vergi planlaması dedikdə dövlət tərəfindən verilmiş güzəştlərdən və təklif olunmuş üsullardan istifadə etməklə vergi yükünün azaldılması başa düşülür (Kazımlı X.H, 2011: s.75).

Vergi qanunvericiliyinə əsasən məhsulu maya dəyərindən daha aşağı qiymətə satılması qadağan olunur, vergi orqanları tərəfindən mənfəəti süni şəkildə aşağı saldıqları üçün cərimə olunurlar, bu səbəbdən müəssisələr əmtəələrini istehlakçıların ödəyə biləcəyi aşağı səviyyəyə salmaq mümkün olmur. Dövlətin əsaslı vəsait qoyuluşu iqtisadi artıma təkan verən nüanslardandır. Bu səbəbdən də investisiya qoyuluşuna dövlət önəm verməlidir. İnvestisiya qoyuluşu reqlamentləşdirilmiş meyarlara əsaslanmalıdır, əks halda iqtisadi artıma təkan verə bilməz. İqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənmə metodundan istifadə edərək fiskal və monetar siyasətləri paralel şəkildə həyata keçirməklə sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır. Xarici inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxdıqda görürük ki, sahibkarlıq növündən asılı olaraq vergilər diferensiallaşdırır. Vergilərin məcmusuna baxsaq istehsal sahələrinə daha aşağı dərəcədə tətbiq olunur, nəinki kommərsiya strukturlarına. Bu cür siyasət pul kapitalının istehsal mühitinə axınını stimullaşdırır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir pilləsində vergi planlaması vacibdir. Düzgün olan vergi planlaması vergi optimallaşdırılması səviyyəsini artırır. Vergi optimallaşdırılması dedikdə vergilərin sıfır dərəcəyədək endirilməsi deyil, qanunvericiliklə müəyyən olunan minimum həddədək endirilməsi nəzərdə tutulur. Hər bir müəssisəyə və ya şəxsə tətbiq edilən vergi dərəcəsi onun gəlirini və ya mənfəətini nəzərə alaraq təyin edilməlidir. Bu prinsipə əməl edilmədikdə bazar münasibətləri poulur, vergi ödəyicilərinin sayı azalır, bu da özündə istehsaldakı stimulu azaldaraq məhsul təklifinin səviyyəsini aşağı salır və bərabərində vergidənyayınmaları çoxaldır (Y.A.Kəlbəyev, 2012: s. 112).

Vergi islahatı daha mürəkkəbdir, çünki islahatlara vergi dərəcələrinin azaldılması və bazanın genişləndirilməsi daxildir. Belə dəyişikliklərin ümumi ölçüsünü artırması lazım olan bir nəzəri fərziyyə var. İqtisadiyyatın uzun müddətdə

olmasına baxmayaraq təsirin dərəcəsi və böyüklüyü əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik təşkil edir. Vergi kəsintiləri ilə iqtisadi artım arasında əlaqənin müzakirəsi tez-tez baş verir. Vergi kəsintilərinin əvəzetmə təsiri olmasına baxmayaraq əməyin tədarükü və qənaətini artırmaq, bu, tədarükü artıracağından tamamilə aydın deyil. Birincisi gəlir olacaq təsiri əvəzedici təsiri ən azı qismən əvəz edir. İkincisi, vergi islahatı halında, genişlənmiş vergi bazasına daxil edilmiş digər fəaliyyətlər. Üçüncü yer dövlət xərclərini azaltmaqla vergi kəsintilərinin ödənilməməsi halında, büdcə kəsiri və dolayısı ilə iqtisadi fəaliyyət üzrə faiz dərəcələri.

Əksər ədəbiyyatlarda əmək tədarükünə kiçik bir vergi təsiri göstərir, lakin Keen kişilər üçün əmək təminatının elastikliyinə kiçik olduğunu ehtimal edir. O göstərir ki, insan kapitalının modelləşdirilməsi mövcud əmək təminatının müsbət təsiridir və əmək haqqının sonrakı dövrlərində - əməyin tədarükünün elastikliyinə nəzərə alır. O, daha da qadınlara, əmək təminatının elastikliyinə imkan verdiyini göstərir və əmək haqqının məhsuldarlığa, nikaha, təhsilə və iş təcrübəsinə dinamik təsiri olduqca böyük olduğunu söyləyir.

Hal-hazırda əksər xarici ölkələrdə ən vacib məsələlərdən biri büdcə kəsiridir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün seçilən istiqamətlərdən biri köhnə vergi faizlərini qaldırmaq və yeni vergi növlərini tətbiq etməkdir. Buna baxmayaraq bu yolla problemi tam olaraq həll etmək mümkün deyil və heç bir dövlət də buna nail ola bilməmişdir. İlk öncə vergi sisteminin özündəki problemləri araşdırmaq, həmçinin fərqli müəssisə və təşkilatların vergi qarşısında borcu araşdırılmalıdır. İqtisadi artım istənilən dövlətin nail olmağa çalışdığı başlıca makroiqtisadi hədəfidir. Günə gündən artan tələbatı təmin etmək iqtisadi inkişafsız mümkün olmaz. Dövlət vergi və qiymət, həmçinin onlar arasındakı qarşısındakı əlaqədən istifadə edərək iqtisadi inkişafa təkan verir, elmi-texniki tərəqqini sürətləndirir. Ölkələrin təcrübələrinə baxdıqda görə bilərik ki, dolayısı verginin tətbiqi məhsula tələb elastikliyi çox olsa belə stimullaşdırıcı effekt yaradır. Bu halda istehsalçı tərəf məhsulun qiymətinə daxil olan vergini istehsal məsrəflərini azaltmaqla kompensasiya etməyə çalışır, resusrlardan daha səmərəli istifadə edir. Bu nüans ümümlilikdə iqtisadiyyatda müsbət tərəqqiyə səbəb olur.

1.3. Vergiqoyma prosesinə dövlətin birbaşa nəzarəti və tənzimlənmə mexanizmləri

Bildiyimiz kimi, qiymətin səviyyəsinə təsir edən faktorlardan biri də ölkədəki inflyasiyanın dərəcəsidir. Dövriyyəyə buraxılmış pul kütləsindən yaranan inflyasiya birbaşa olaraq ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının qiymətlərinə təsir edir. İnflyasiyanın dərəcəsini tənzimləmək üçün əsas 2 siyasətdən istifadə edilir. Monetar siyasət - Bu siyasət Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir və tənzimlənir. Monetar siyasətin həyata keçirilməsində istifadə olunan 3 alət aşağıdakılardır:

1) Faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsi yolu ilə

Bu metod hal-hazırda Azərbaycanda ən çox istifadə olunan və qiymətlərə təsirinə görə ən çox tətbiq edilən metodlardandır. Ölkədəki inflyasiyanın səviyyəsindən asılı olaraq Mərkəzi Bank faiz dərəcə normasını tənzimləyir. Belə ki, əgər ölkədə inflyasiyanın dərəcəsi normadan yüksəkdirsə, bu zaman Mərkəzi Bank diskont dərəcələrini artıraraq dövriyyəyə artıq pul kütləsi axınının qarşısını alır. Bu zaman faiz dərəcələri yüksək olduğu üçün kredit götürən şəxslərin sayı azalır, banklara əmanət yatırmaq istəyən şəxslər isə daha da meyilli olurlar. Beləliklə, nağd pullar bankın büdcəsində qalaraq ölkədəki inflyasiya dərəcəsini aşağı salır. Əks prosesə baxsaq, əgər ölkədə inflyasiyanın dərəcəsi normadan aşağı olarsa, Mərkəzi Bank faiz dərəcələrini aşağı salaraq, tədaviyə daha çox nağd pul axınını stimullaşdırır. Gedişata uyğun olaraq kredit götürənlərin sayı artaraq, əmanət yatanların sayı azalır.

Bu alətin ölkədəki qiymətlərin dinamikasına birbaşa təsiri vardır. Düşünsək ki, tədaviyə kifayət qədər nağd pul axını yaranır, bu bizneslərə, istehsalçıya sahələrə investisiyalar artacaqdır.

2) Məcburi ehtiyat normasının dərəcəsi ilə

3) Açıq bazar əməliyyatlarının aparılması yolu ilə

Pul siyasəti - faiz dərəcələri və pul kütləsinin azalması ilə iqtisadi artımın tənzimlənməsi mübarizədə mühüm rol oynayır. Pul siyasəti iqtisadiyyatın zəifləməsinə aradan qaldıra bilər, çünki faiz dərəcələri istehlakçılara xərclərin

azaldılmasını, avtomobil və ya ev kimi bahalı malların alınması üçün azaldır. Firmalar üçün pul siyasəti də investisiya xərclərini azalda bilər. Bununla belə, praktikada maliyyə siyasəti iqtisadi vəziyyətdəki dəyişikliklərə yavaş-yavaş cavab verir: ilk növbədə, stimullaşdırma haqqında qanun layihəsini qəbul etmək, sonra onu həyata keçirmək, həmçinin xərcləri artırmaq və ya istehlakçıların ciblərinə vergiləri azaltmaq üçün vaxt lazımdır. Nəticədə, maliyyə stimullarının təsərrüfat və müəssisə xərclərinə təsiri çox gec ola bilər.

Təşviqlərin zəruriliyi və dərəcəsi mövcud iqtisadi şəraitə, gələcək şəraitin proqnozlarına və iqtisadi fəaliyyət və inflyasiya üçün mümkün risklərə əsaslanır. İqtisadiyyatın vəziyyətini müəyyənləşdirmək hətta iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini müəyyən etmək mövcud məlumatların və dünyanın iqtisadçılarının anlayışında məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, doğurca çətin olur. Lakin analitiklərinin böyük və mürəkkəb bir qrupu bu vəzifəni hər hansı digər hökumət təşkilatından daha çox yerinə yetirə bilər. Lakin həddindən artıq hadisələrlə mübarizə aparmaq üçün pul siyasətinin potensialı məhduddur, çünki onun əsas aləti qısamüddətli faiz dərəcəsidir və bu dərəcə sifirə düşə bilməz. Bu demək olar ki, son dövrdə böyük tənəzzül kimi ağır tənəzzüllə qısamüddətli faiz dərəcəsinə sifirə endirəcək, bundan sonra dövlət yalnız aktivləri satın alma kimi daha az effektiv və anlaşılır siyasətlərdən istifadə edə bilər. Bu şərtlərə əsasən, maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın stimullaşdırılması üçün pul siyasətini tamamlaya bilər (Smart Michail, *Taxation and Deadweight Loss in a System of Intergovernmental Transfers*, 2017).

Mərkəzi bankların əsas vəzifəsi inflyasiyanı idarə etməkdir. İkincisi isə işsizliyi azaltmaqdır, ancaq inflyasiya nəzarət etdikdən sonra. Mərkəzi Bank, bir çox digər mərkəzi bank kimi, xüsusi məqsədlərə malikdir. Mərkəzi banklar inflyasiyanı azaltmaq üçün pul məhdudiyyətindən istifadə edirlər. Bunu etmək üçün bir çox vasitə var. Ən çox açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə faiz dərəcələrini artırmaq və qiymətli kağızlar satmaqdır. İşsizliyi azaltmaq və tənəzzüldən çəkinmək üçün genişlənən pul siyasətini istifadə edirlər. Onlar faiz dərəcələrini aşağı salır, üzv banklardan qiymətli kağızlar alır və likvidliyi artırmaq üçün digər

vasitələrdən istifadə edir. İdeal olaraq, pul siyasəti milli hökumətin maliyyə siyasəti ilə birləşdirilməlidir. Bu nadir hallarda işləyir. Hökumət liderləri vergiləri azaltmaq və ya xərcləri artırmaq üçün yenidən seçilir. Nəticədə, fiskal siyasət adətən genişlənir. Bu vəziyyətdə inflyasiya qarşısını almaq üçün pul siyasəti məhdud olmalıdır.

Bütün mərkəzi banklarda üç ümumi pul siyasəti aləti var. Bütün bunlar iqtisadiyyatda, bank ehtiyatlarının idarə olunmasında bir yerdə çalışırlar. Feddə bir neçə əsas vasitə var. Birincisi, məcburi bir şərt qoyur ki, bu da banklara hər gecə ehtiyatda olan pullarının nə qədər olduğunu göstərir. Əgər ehtiyat tələbləri olmadıqda, banklar depozitin məbləğinin 100 faizini təmin edərdilər. Fed banklardan ehtiyat ehtiyatlarının 10 faizini saxlamağı tələb edir. Beləliklə, satınalma tələblərinin əksəriyyətini təmin etmək üçün kifayət qədər pul qazanacaqlar. Fed likidliyi məhdudlaşdırmaq istəyirsə, ehtiyat tələblərini artırır. Fed bunu son çarə kimi edir, çünki çox sənəd tələb edir. Bankların ehtiyatlarını idarə etmək, federal fondların faiz dərəcəsini istifadə edərək çox asandır. Banklar bir-birinə əlavə pulların gecə ərzində saxlanması üçün faiz verir. Bu məzənnənin hədəfi Federal Açıq Bazar Komitəsinin səkkiz illik iclasında təyin olunur. Fed fondları dərəcəsi bank kreditləri və ipoteka dərəcələri daxil olmaqla bütün digər faiz dərəcələrinə təsir göstərir. Fed öz üzv banklarından xəzinədarlıq qiymətli kağızları və digər qiymətli kağızları almaq və satmaq üçün açıq bazar əməliyyatlarından istifadə edir. Bu, tələb olunan ehtiyatları dəyişdirmədən bankların əlində olan ehtiyat miqdarını dəyişir. Fed daxil olmaqla bir çox mərkəzi bank, inflyasiya hədəfindən istifadə edir. Bu, müəyyən inflyasiyanın istədikləri gözləntiləri müəyyənləşdirir. Fed-in inflyasiya hədəfi, əsas inflyasiya üçün yüzde 2% dir (Kimberly Amadeo, 2018: s.15).

Təşviqlər üzərində hərəkət edərək, vergilər həm tələb və istək faktorlarına təsir göstərə bilər. Məsələn, marjinal əmək haqqı vergisi dərəcələrinin azaldılması insanların daha çox işləməyə təşviq edə bilər. Gəlir vergisi faydanının genişləndirilməsi işçi qüvvəsinə daha az ixtisaslı işçiləri cəlb edə bilər. Aktivlərdən əldə edilən gəlirlərdən (məsələn, faiz, dividendlər və kapital mənfəətləri kimi)

aşağı marginal vergi dərəcələri əmanətləri stimullaşdırmaq olar. Ticarət gəliri üzrə marginal vergi dərəcələrinin azaldılması bəzi şirkətlərə ölkə daxilində və xaricdə sərmayə qoymağa səbəb ola bilər. Tədqiqat vergi fasilələri geniş iqtisadiyyata kömək etmək üçün yayılmış yeni ideyaların yaranmasına səbəb ola bilər.

Vergilər tənzimləmələri sərmayə qoyuluşunun necə istifadə edildiyini də təhrif edə bilər. Məsələn, cari vergi sistemimiz digər investisiyalar növləri üzrə mənzilə üstünlük verir. Bu fərq, mənzilə həddindən artıq sərmayə yatırmağa və istehsal və sosial təhlükəsizliyin azalmasına səbəb ola bilər.

Vergi kəsintiləri də büdcə kəsirini artıraraq uzunmüddətli iqtisadi artımı yavaşlata bilər. İqtisadiyyat demək olar ki, imkanların həddi ilə işləyirsə, dövlət borcları özəl investisiyaya gedəcək və ya xarici investordan borc ala biləcək bəzi kapitalın köçürülməsi ilə maliyyələşdirilir. Beləliklə, hökumət ya özəl investisiyanı yaxalayır ya da gələcəkdə istehsal potensialını azalda bilər, ya da bu investisiyaların gələcək gəlirlərini sakinlərə çatdırır. Hər halda, çatışmazlıqlar gələcək rifahı azalda bilər. Buna görə də vergi siyasətinin uzunmüddətli təsirləri təkcə stimullaşdırıcı təsirlərə deyil, həm də onların büdcə təsirlərinə əsaslanır (Arno Schroten, Huib van Essen, 2017).

II Fəsil MÜASİR BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QIYMƏT MEXANİZMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

2.1. Hazırkı vergi-qiymət prosesinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi və onun təhlili

Qiymət mexanizmlərinin formaları dedikdə ilkin olaraq qiymət və bazar anlayışları təhlilindən başlanılması daha düzgün olardı, belə ki, məhz iqtisadiyyatda aparıcı ünsür kimi çıxış edən bazar və onun iştirakçıları arasında qarşılıqlı anlaşmanı yaranadan və əməliyyatların bağlılığını qoruyub saxlayan element məhz qiymətdir. Qiymət, onu yaradan ünsürlər bazar və onun elementlərinə birbaşa və dolaylı yolla təsir edir və eyni zamanda qarşılıqlı olaraq özləri də onların təsiri altında dəyişib formalaşır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazarda qiymətin formalaşmasının 2 yolu vardır: Birinci yol, bu qiyməti yaradan subyektlərin yaradılan və bazara təklif edilən iş və xidmət üzərindəki faydalılıq göstəricisidir, həmin faydanın yüksək və ya az olması ilə bərabər qiymətin də yüksək və aşağı olması formalaşır.

İkinci yol isə yaradılmış və bazara təqdim olunmuş mal, iş və xidmətin bazarın aparıcı elementlərindən olan tələb və təklif alətlərinin təsiri ilə formalaşdığı qiymətdir. Burada görünür ki, qiymət həm subyektiv həm də obyektiv amillərdən formalaşan bir ünsürdür. Yəni bazarda əgər qeyd olunan mala, işə və xidmətə tələb yoxdursa onun alıcılıq qabiliyyəti aşağıdırsa qiymət də həmin ekvivalent aşağı düşəcəyi ləbüddür. Yox əksinə olsa və bazara çıxarılan mal, iş və xidmətə tələb yüksək olarsa eyni ilə alıcılıq yüksəlir və qiymətlər də eyni zamanda qalxar. Qiymətin formalaşması kimi həmçinin onun bazarda hansı mövqedə qalması da bazarın eyni ilə də iqtisadiyyatın hansı vəziyyətdə olmasını göstərən bir ünsürdür. Beləki, müasir bazar iqtisadiyyatından bazara çıxarılmış mal, iş və xidmət onun normal dəyərindən yeni faydalılıq göstəricisindən aşağıdırsa demək bazarda təklif tələbi üstələyir və zamanla bu proses daha da güclənəcək və birbaşa olaraq iqtisadiyyatda resessiya (iqtisadi inkişaf tempinin gerilməsi) və deflyasiya əmələ gətirəcək. Bunun tam tərsi olarsa yeni bazara çıxarılan mal, iş və xidmətə tələb yüksək olarsa onda qiymətlər artar yeni tələb olunan mal normal dəyərindən yüksək satılacaq və nəticədə infl

yasiya yaşancaq. Budan göründüyü kimi qiymətlərin aşağı və yuxarı qalxması iqtisadiyyatda disbalansa gətirib çıxardır ki, bu da böhranın xəbərçisidir.

Bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə qiymətlərin aşağıdakı növləri var:

- İstehsalçı firmanın topdan satış qiyməti
- Sənaye buraxılış topdan satış qiyməti
- Transfert qiymətləri
- Birja qiymətləri
- Satılma topdan satış qiyməti
- Preyskurant qiymətləri
- Müqavilə qiymətləri
- Tariflər
- İnşaat qiymətləri
- Pərakəndə satış qiymətlər
- Regional, qurşaq qiymətləri
- Beynəlxalq , dünya qiymətləri
- Azad qiymətlər
- Tənilənən qiymətlər
- Uçotda və statistikada istifadə olunan qiymətlər

Mal, iş və xidmətə verilən təklifin miqdarı çoxalarsa onun qiyməti aşağı düşərəkəksinə olaraq miqdar azalar. Beləliklə, təyin olunmuş qiymət tələbin müxtəlif səviyyələrinə uyğun gəlir. Təyin olunmuş qiymətin və onun nəticəsi olaraq tələbin səviyyəsi arasında olan asılılıq tələb əyrisi adlanır. Tələb əyrisi bazarda müəyyən vaxt ərzində müxtəlif qiymətə alına biləcək məhsulun miqdarını göstərən əyridir. Normal hallarda tələb və qiymət tərs mütənasibdir, yəni qiymət yuxarı olduqda aşağı olur.

Hazırkı şəraitdə qiymətin səmərəliyinin təhlilinə başlandıqda ilk öncə nəzər yetiriləcək məqamlar birbaşa olaraq həmin səmərəliyə təsir edən amillər olmalıdır. Belə ki, qiymətin yaranmasına təsir edəcək amilləri qruplaşdırıb 3 yerə bölmək olar ki, bunlara bazar amilləri, konyuktura amilləri və tənzimləyici amillər aiddir.

Bazar amillərinə həmçinin qeyri-konyuktura amilləri də deyilir ki, bura da konyuktura sözü latın sözü olub qısa olaraq və hərfi mənası ətraf mühit və ya yaranmış vəziyyət edəməkdir. Daha geniş desək, müəyyən zaman çərçivəsində əraf mühitin təsirindən formalaşan bir vəziyyət deyə bilərik. Məhz qiymətlərin baza yəni qeyri-konyuktur amilləri əmtəə bazarı şəraitindəki müxtəlif məsrəflərdir. Məsələn: Qiymətlərin dəyimi məsrəflərin dəyişməsi istiqamətində baş verir.

Tənzimləyici amillər, dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının dərəcəsi ilə baş verir. Bundan fərqli olaraq konyuktura amilləri isə bazarda iqtisadi şəraitin, tələb və təklifin dəyişməsindən asılıdır.

Ümumilikdə iqtisadi cəhətdən qiymət terminin xarakterizə etmək isətsək, onun pul anlamına gəldiyini görə bilərik. Belə ki, qiymət alıcının bir əmtəə və ya xidməti almaq üçün təklif etdiyi satıcının isə həmin əmtəə və xidməti qarşı tərəfə satmaq təklif etdiyi pul məbləği kimi başa düşülür. Beynəlxalq ticarət praktikasında qiymətlərin təhlili zamanı onun 2 əsas növünü də açıqlamaq olar ki, bunlardan birincisi hesablaşma qiymətləri digəri isə dərc edilən qiymətlərdir.

Hesablaşma qiymətləri müxtəlif metodlardan istifadə etməklə konkret əmtəələrə verilən qiymətlərdir. Dərc edilən qiymətlər isə beynəlxalq səviyyədə tanınan qiymətlərdir ki bunlara misal olaraq, birja katirovkaları, auksion qiymətləri, sorğu qiymətləri, faktiki əməliyyatlar üzrə qiymətlər, iri firmaların təklif etdiyi qiymətləri göstərmək olar.

Vergi sistemində qiymətin ən önəmli funksiyalarından biri də stimullaşdırmaqdır. Yəni müəyyən sahələrin vergi qiymətlərini azaldıb artırmaqla həmin sahəyə olan marağı dövlət səviyyəsində tənzimləmək olar ki, bu da bir başa qiymətin həmçinin tənzimləyici funksiyasını da ortaya çıxarır.

Məsələn: Bir ölkədə kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün həmin sahələrdə vergi qiymətlərini aşağı salıb əlavə olaraq subsidiyalar və yardımlar etməklə bu sahənin dirçəlməsinə şərait yarıdır. Bu stimullaşdırıcı funksiyadırsa, digər misal da qeyd etmək olar ki, bazarda çörəyin qiymətinin qalxması hiss olunursa kənardə gələn buğdanın vergi qiymətini aşağı salmaqla bazarda çörəyin qiymətini nəzarətdə saxlamaq olur. Bu da qiymətin tənzimləyici funksiyasıdır.

Vergi yükünün bir neçə optimallaşdırma istiqamətləri vardır. Misal olaraq dövriyyə meyarlarının differensiallaşdırılmasını fəaliyyət bölmələri üzrə həyata keçirmək, daha sadələşdirilmiş vergi sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi, milli vergi sistemimizi beynəlxalq vergi təcrübəsinə uyğunlaşdırmaq, müəssisələrdə vergi yükünün idarə olunması və vergi siyasətini həyata keçirən bölmənin yaradılmasıdır.

Azərbaycanda torpaq və əmlak vergisinə baxsaq, bu sahədə önə qoyulan problemlərdən biri əmlak qiymətlərinin mövcud real bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılması yolu ilə vergi bazasına daxil olmaları genişləndirməkdir. Makroiqtisadi tənzimlənmənin bir parçası da vergilər vasitəsi ilə qiymətlərin tənzimləsi prosesidir. Hal-hazırkı vaxtda vergilərin qiymətlərə birbaşa təsirinin və ondan qaynaqlanan nəticələr daimi olaraq göz önündə saxlanılmalıdır. ƏDV, aksiz və digər vergilərin qiymətə daxil olduğu üçün qiymətlərin səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Bazar münasibətlərinin üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə vergilərin təsiri metodologiyasında olan problemlər aktualıq təşkil etdiyi üçün, dissertasiya işinin nəticələri önəmlilik daşıyır. Ümumiyyətcə qiymətlər və vergilər bir-biri ilə qar sıx əlaqədə olduğu üçün oxşa iqtisadi-sosial vəziləri vardır.

Vergi yükü, müəyyən bir xüsusi məhsulun bazarda yerləşməsinə təsir edə bilər. Vergi dərəcəsi məhsulun istehlakçı və satıcısına təsir göstərir. Hökumətlər də həmçinin verginin kim tərəfindən ödəyəcəyinə qərar verir. Təşkilatlar isə vergilərin satdığı məhsullara ümumi təsiri əsasında qərar qəbul edirlər. Qiymət elastikliyi məhsulun qiymət dəyişikliklərinə təsirini təsvir edir. Tələbin elastikliyi məhsulun qiymətinə düzəlişlər əsasında dəyişməni ölçür. Mallara tələbat elastik olduğunda, qiymətin azalması mallara olan tələbatın artmasına səbəb olacaqdır. Digər tərəfdən, elastik məhsulun qiymətinin artırılması məhsula tələbatın azalmasına səbəb olacaqdır. Vergi yükü bir məhsul üzərindən vergini, satıcı və ya istehlakçı ilə əlaqəli olduğunu da təyin edir. Çox hallarda, istehlakçı təklifin tələbdən daha elastik olduğu hallarda vergi ödəyir. Digər tərəfdən, tələb təklifə nəzərən daha çox elastik olarsa vergi yükü satıcı üzərində qalır, çünki alıcı məhsul üçün çox pul ödəmir. Satıcı hər zaman vergi yükündən udmaq üçün bir məhsulun qiymətini

artırmağ yolunu seçə bilər. Lakin məhsulun elastikliyi istehlakçının vergi yükünün dəyişdirilməsindən yarana da bilər. Vergi artımı tədarük zəncirindəki bütün iştirakçılara fərqli təsir göstərir. Hökumət təchizatçıya vergi qoysaydı, bu təchizatçı vergi yükünü istehsalçıya qiymət artımı şəklində köçürə bilər. Hazır məhsulda vergi yükünü udmaq mümkün deyilsə, istehsalçı və pərakəndə satıcı vergi yükünü daşıyacaq və ya vergini udmaq üçün tərəflər digər üsullar tapmalıdır. Vergi yükünün köçürülməsi həmişə iqtisadi cəhətdən əlverişli bir seçim deyil və tələbin elastikliyi nəticədə vergi yükünün digər tərəfə keçid qabiliyyətini təmin edəcəkdir. Hər hansı bir verginin təsiri həm istehlakçı, həm istehsalçının cavablarına bağlıdır. Vergi yükü adətən bazarın tərəfinə düşür, qiymət dəyişikliklərinə daha az həssasdır. Çox hallarda hər iki tərəf daim verginin bir hissəsini udur. Təchizat və tələb əyrisi və məhsulun elastikliyi son nəticədə daha çox vergi yükünü daşıyacaq tərəfi müəyyən edir (A.F.Musayev, 2016: s.158-177).

Ölkənin iqtisadi artımında vacib nüanslardan biri yüksək keyfiyyətli yerli istehsal mallarının xarici bazara ixracı, beynəlxalq standartlara cavab verən texnologiyalardan istifadə edərək daxili sahibkarlığı inkişaf etdirmək və ixrac potensialını genişləndirməkdir. Respublikamızda öndə olan siyasətlərin əsas qollarından biri ölkənin ixrac imkanlarının genişmiqyaslı səviyyəyə çatdırılması, ixrac-idxalın müasir prosedur qaydalarına uyğunlaşması, mövcud olan ixrac perspektivindən daha səmərəli şəkildə istifadə etməkdir. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün prezident tərəfindən fərman imzalanıb ki, bu fərmana əsasən həm ölkədaxili, həm ölkəxarici ticarət fəaliyyətinin inkişafına, ixrac proseduraların daha sadə şəkildə həyata keçirməyə, sahibkarlığın inkişafına dəstək yaradacaqdır. Xarici və Avropa bazarlarına çıxış perspektivlərinin olduğundan daha da genişləndirilməsi uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafın hədəf qoyduğu məsələlərdəndir. Ölkədəki ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi daxili-yerli istehsalın genişlənməsinə birbaşa töhvə verməklə bərabər, iqtisadi artımın yeni mənbələrini formalaşdırır.

Makroiqtisadi tənzimlənmənin bir parçası da vergilər vasitəsi ilə qiymətlərin tənzimləsi prosesidir. Hal-hazırkı vaxtda vergilərin qiymətlərə birbaşa təsirinin və

ondan qaynaqlanan nəticələr daimi olaraq göz önündə saxlanılmalıdır. ƏDV, aksiz və digər vergilərin qiymətə daxil olduğu üçün qiymətlərin səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Bazar münasibətlərinin üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə vergilərin təsiri metodologiyasında olan problemlər aktualıq təşkil etdiyi üçün, dissertasiya işinin nəticələri önəmlilik daşıyır. Ümumiyyətcə qiymətlər və vergilər bir-biri ilə qar sıx əlaqədə olduğu üçün oxşa iqtisadi-sosial vəziləri vardır (Rzayev Z.H. 2011: s.197-220).

2.2 Qiymətlərin səviyyə dinamikasına təsir edəcək faktorlar

Qiymətməhləgəlmə prosesi həm daxili, həm xarici mühitdə bazar təsirləri əsasında formalaşır. Rəqabət mühtində əmələ gələn dünya qiyməti ümumdünya bazarında təklif olunan malların beynəlxalq dəyərinin valyuta(pulla) ifadəsinə deyilir. Xidmət və əmtəə müqabilində alıcının satıcıya ödəməyə hazır olduğu pula qiymət deyilir. Məhsul istehsalında eyni sektorda eyni məhsulların qiymətlərinin fərqli olması dünya bazarında rəqabətin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində beynəlxalq qiymətləri və dünya qiymətlərini yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən beynəlxalq istehsal qiymətləri ilə hansı ki, iqtisadi təkmil rəqabət konyutkurası ilə bəhlirlənir, dünya qiymətləri üst-üstə düşmür.

Hər bir bazarda qiymətməhləgəlmənin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dünya bazarında bu xüsusiyyətlərə onu misal çəkə bilərik ki, ticarətin iştirakçıları yəni alıcı və satıcılar daxili bazarlara nisbətən beynəlxalq miqyasda daha çox sayda rəqiblərə rast gəlirlər və təkmil rəqabət mühiti ilə qarşılaşırlar.

İstehsalçılar daima öz istehsalına çəkilən məsrəfləri dünya bazarındakı analoji müəssisələr ilə müqayisə etməli, artan tələbi nəzərə almalıdırlar. Dünya bazarı özünün müxtəlif qiymətlərlə tədbiq olunduğu ilə seçilir və bu ticarə və kommərsiya amillərinin fəaliyyəti ilə nəzərə çarpır. Eyni bir əmtəə və ya xidmət üzərində, eyni keyfiyyətə sahib, şatdırılma vasitəsi eyni olan və satış sferası(topdan, pərakəndə, ixrac, idxal) eyni olan məhsullara müxtəlif qiymətlərin tədbiqi qiymətlərin çoxluğu adlanır. Bunlara misal olaraq aşağıdakı qiymətləri göstərmək olar:

- Adi sazişlər üzrə olan qiymətlər hansı ki, sərbəst dönərli və ya dönərsiz valyuta ilə həyata keçirilir;
- Dövlətin dəstəyi ilə reallaşan xüsusi proqramlar üzrə qiymətlər;
- Klirinq sazişləri üzrə müqavilələr.

Cədvəl 3: Sənaye məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin səviyyəsi və dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Məhsulların adları	2013	2014	2015	2016	2017
Sənaye	96,1	94,9	69,4	127,5	136,8
Mədəncixarma sənayesi	94,6	92,0	65,5	130,9	136,5
Xam neft və təbii qaz hasilatı	94,6	92,0	65,3	130,9	136,6
Emal sənayesi	102,0	115,7	91,9	115,2	130,3
Qida məhsullarının istehsalı	107,2	98,8	102,9	131,6	116,1
İçki istehsalı	104,5	102,0	104,9	127,5	96,7
Tütün məmulatlarının istehsalı	101,8	105,2	110,3	169,5	143,9
Neft məhsullarının istehsalı	100,0	128,2	86,0	109,7	140,0
Kimya sənayesi	110,1	100,2	71,4	135,8	130,9
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	103,8	99,8	100,1	104,3	96,9
Tikinti materiallarının istehsalı	102,6	98,8	96,0	104,4	112,8
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	104,2	99,4	100,8	113,9	108,3
Maşın və avadanlıqların istehsalı	98,4	100,7	103,8	104,6	106,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.stat.gov.az

3-cü cədvəldə Azərbaycanda 2013 və 2017-ci illər arasında sənaye məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin səviyyəsi və dinamikası əks olunmuşdur. Rəqəmlər əvvəlki ilə nisbətən faizlə qeyd olunmuşdur, buradan görünür ki, ən yüksək faiz neft məhsullarının istehsalında 140%, ən aşağı göstərici isə Mədəncixarma sənayesində 65.5% olmuşdur.

Beynəlxalq bazarın əsas iştirakçıları olan alıcı və satıcının mallarının qiymətlərində dünya qiyməti öz əksini tapır. İri, maşın, texnoloji avadanlıqlar, təchizat mallarının qiymətləri əsasən inkişaf etmiş ölkələrin istehsalçıları tərəfindən müəyyən olunur. Dünya qiymətlərinin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir edir.

1.Ümumi iqtisadi amillər: Başlıca olaraq inflyasiya, məcmu təklif, məcmu tələb, iqtisadi tsikli göstərə bilərik. Qeyd olunan amillər yeganə ünsürlərdilər ki, əmtəələrin istehsal şəraitindən, növündən asılı olmayaraq fəaliyyətdə olurlar.

2. Konkret iqtisadi amillər: Bu iqtisadi amillərə gəlirlər, xərclər vergi yükü, xalis mənfəət, yığımlar, məhsulların xarici görünüşü, keyfiyyəti, bazardakı prestiji, istehlakçıdakı güvənini, əvəzedici məhsullara olan tələb və təklifi misal göstərə bilərik. Bu kimi amilləri məhsul və xidmətlərin qiymətlərinə dolayı yolla deyil, birbaşa olaraq təsir edir. İstehlakçılar rəqabət mühitində olan digər istehsalçıların qiymət təklifləri ilə müqayisə edərək, məhsul və xidmətlərə qarşı şəxsi fikir açıqlarını ortaya qoyurlar.

3. Spesifik amillər: Bu amillər əsasən xüsusi xidmət və əmtəələrin qiymətlərinə təsir edirlər. Onlara istismar xərcləri, mövsümlük, komplektlilik, xidmətin şərtləri, zəmanət kimi amilləri aid edə bilərik.

4. Xüsusi amillər: Qeyd olunan amillərə iqtisadi tənzimlənmə alətləri və dövlətin xüsusi mexanizmləri aiddir. Məsələn, valyuta məzənnəsi, dövlətin həyata keçirdiyi monetar və fiskal siyasət və s.

5. Xarici amillər: Bu kimi amillər istehsalçı və istehlakçının şəxsi iradəsindən asılı olmayaraq fəaliyyətdə olan amillərdir: dini, siyasi, etnik, hərbi və s.

Müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı xarici ticarət münasibətləri əsasında dünya qiymətəmələgəlmə prosesi baş verir. Bu münasibətlər idxalatçı və ixracatçı müəssisələrin ölkədəki fəaliyyət azadlığından, ölkələrdəki rəqabət mühitindən, məhsullara təklif və tələbin qarşılıqlı dinamik tarazlıq vəziyyətindən asılı olur. Beynəlxalq bazarların müxtəlif qruplara bölmək üçün əsasə təsnifləşdirici meyarlar ölkədəki rəqabət mühitidir. Rəqabət meyarı üzrə baxsaq dünya bazarları əsas olan 4 qrupa bölünür:

- Təkmil rəqabət bazarları
- Tam inhizar bazarları
- İnhizar rəqabəti bazarları
- Oliqopoliya bazarları

Xarici ticarətin obyektini sayılan əmtəələr və subyektlərin nisbətən tək cins olduğu bazar azad rəqabət bazarı sayılır. İstehsalçılar alıcıların mövcud bütün tələblərini tam şəkildə təmin edilməsi üçün səy göstərirlər. Satıcılar istehsal prosesi zamanında çəkilən bütün məsrəfləri nəzərə aldıqdan sonra məhsulu mümkün aşağı

qiymət ilə bazara çıxarırlar. İxracatçı subyektlər bazarda olan mövcud yerlərini saxlamaq və daha da möhkəmləndirmək üçün daimi güzəştlər tətbiq edirlər. Ümumi baxsaq təklif və tələbin qiymətləri getdikcə bir-birlərinə yaxınlaşır, hətta müəyyən bir məkanda müəyyən zamanda bu qiymətlər demək olar ki, bir-birinə bərabər olurlar. İstehsalçı cə ya satıcılar qiymət artımının təsiri ilə deyil, satışın ümumi həcmnin artması ilə ticari qazanca sahib olurlar (Labonde Marc, 2016: s.58-94).

Bazarda yalnız bir satıcının və çoxlu sayda alıcının olduğu bazar növü tam inhisarlı bazar sayılır. Əmtəələrin qiymətinin inhisarçı tərəfindən təyin olunması, digər rəqiblərin bazara girişinin əngəlləndiyi bu bazar növünə xarakterik xüsusiyyətlərdir. İstehsalçılar bazarda tək olduqları üçün tələbdən asılı olaraq qiymətləri istənilən səviyyədə saxlaya bilirlər.

Qarışıq tip bazar xüsusiyyətlərinin özünü biruzə verdiyi bazar növü inhisar rəqabəti bazardır. İri müəssisələr və iri inhisarçı firmalar bazardakı rəqiblər sayılırlar. Qiymətlər bazardakı inhisarçıların rəqabət yekunundan asılı olaraq dəyişilir. İnhisarçı rəqabət bazarının iştirakçıları bir neçə tələblərə diqqət yetirməlidirlər:

- Digər sektorlardakı inhisarçıların qiymətlərə təsir edəcəyini nəzərə almalıdırlar;
- Qiymətləri müəyyən edərkən bazarda mövcud olan digər əvəzedici məhsulların qiymətləri nəzərə alınmalıdır.
- Qiymətlərin dəyişkənliyi zamanı nəzərə alınmalıdır ki, bazardakı rəqib firmalar anoloji məhsullara daha uyğun qiymət təklif edə bilirlər.

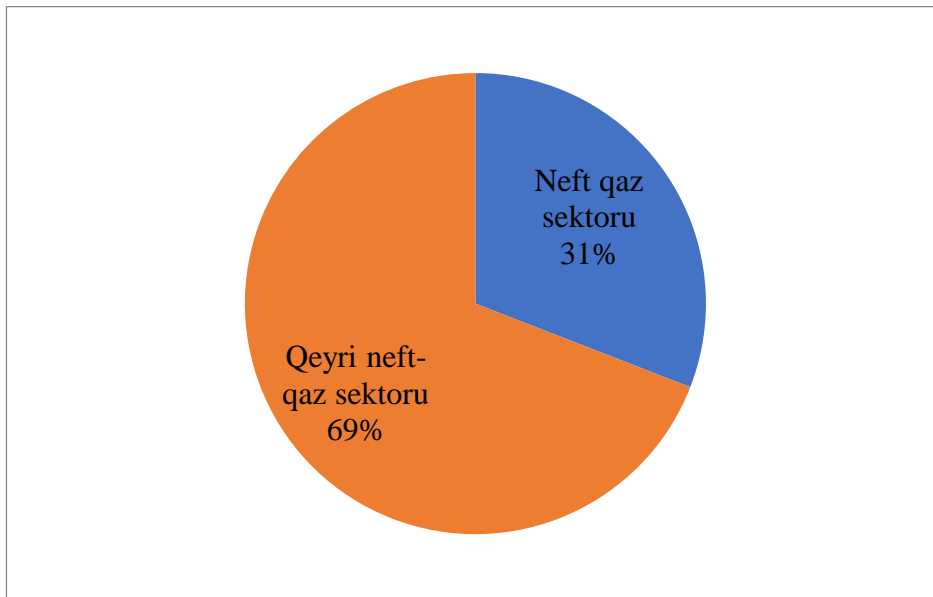
Oliqopolik rəqabət bazarı haqqında danışsaq, daxilində bir neçə iri müəssisələri birləşdirən və beynəlxalq arenaya ixracı tam təmin edə bilən bazar başa düşülür. Qiymətlər müəyyən olunarkən rəqib firmaların mümkün reaksiyaları nəzərə alınır və qiymətəmələgəlmə prosesi mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Bu bazar növündə rəqiblər istehsal həcmnin paylaşdırılması, satış bazarlarının paylanması və s. barədə razılığa gəlirlər.

Beynəlxalq ticarət təcrübəsində qiymətlərin iki əsas növ olaraq ayrılır: dərc olunan və hesablaşma qiymətləri. Hesablaşma qiymətləri istehsalçı tərəfindən

müxtəlif məhsul və xidmətlərə çəkilən bütün xərcləri nəzərə almaqla fərdi şəkildə təyin olunan qiymətlərə deyilir. Dərc olunan qiymətlər isə bir sıra informasiya mənbələrində göstərilən qiymətlərdir. Bu qiymətlər aşağıdakılara bölmək olar:

- sorğu qiymətləri: mütəmadi olaraq iqtisadiyyat yönümlü jurnallarda, qəzetlərdə, firma kataloqlarında, bülletenlərdə göstərilən xarici və daxili ticarət qiymətləridir. Ticarət müqavilələri bağlanarkən bu qiymətlər baza rolunda çıxış edirlər. Dünya təcrübəsi də göstərir ki, sorğu qiymətləri ticarətdə bazis rolundadır. Bazis qiymətləri müxtəlif coğrafi məkanlarda keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə malik əmtəə və xidmətlər üzrə qiymətlərdir.
- auksion qiymətləri dedikdə beynəlxalq auksionlarda qarşılıqlı razılaşmalar ilə bağlanan sazişlərin real qiymətləri başa düşülür.
- birja kotirovkaları dedikdə beynəlxalq ticarət zamanı qarşılıqlı razılaşmalar ilə bağlanan müqavilələrin real qiymətləri başa düşülür.
- faktiki əməliyyatlar üzrə qiymətlər dünya qiymətlərinin önəmli mənbəsi hesab olunmur, çünki nadir hallarda çap edilir.
- iri firmaların təklif etdikləri qiymətlər

Şəkil 1: Vergi daxilolmalarının sektorlar üzrə bölgüsü (2019-cu il 1-ci rüb)

Mənbə: Azərbaycan Vergilər Nazirliyi Bakı, 2018, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Link: www.taxes.gov.az

Göründüyü kimi şəkil 1-də Azərbaycanda 2019-cu ilin Yanvar, Fevral, Mart ayları üzrə vergi daxilolmalarının neft-qa və qeyri-neft qaz sektoru üzrə bölgüsü göstərilmişdir. Bu nəticəyə əsasən 69% qeyri-neft sektorunun payına, 31% isə neft sektorunun payına düşür.

İllik məcmu, sahəvi jurnallar, kommersionya bülletenlərində, soraq kitabçalarında dünya qiymətləri haqqında mütəmadi məlumatlar paylaşılır. Bu mənbələrdən asılı olaraq qiymətlərin səviyyəsi və növü formalaşır. Birja kotirovkları, sorğu, beynəlxalq hərrac və ticarət qiymətləri, ticarət müqavilələrinin razılaşıma qiymətləri, statistikalar da qiymətlərə təsir edən amillərdir.

Dünya qiymətləri anlayışına ümumi baxsaq, iri xarici ticarət, ixrac-idxal əməliyyatları zamanı yaranan qiymətlər deyə bilərik. Bir neçə əlamətlər var ki, bunlar dünya qiymətlərində öz əksini tapmalıdır:

- Kommersionya xarakter: Yəni qiymətlər dövlətin dəstəyi ilə həyata keçirilən proqramlar vasitəsi ilə deyil, qarşılıqlı ticarət bazasında yaranmalıdır.
- Ödəniş valyutaları dünya sferasında sərbəst dönərli olmalıdır:
- Tədbiq olunan ölkə iqtisadiyyatı açıq iqtisadiyyat olmalıdır, qapalı iqtisadiyyat şəraitində dünya qiymətləri formalaşa bilməz:
- Qiymətlər təsadüfi xarakter daşımamalı, müntəzəm olmalıdır.

Qiymətlərin aşağıdakı qeyd olunan qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif funksiyaları vardır:

- İndikativ – iqtisadi vəziyyətin dəyərləndirilməsi konkret müəyyən zaman müddətində həyata keçirir;
- Kommunikativ – bazar iştirakçıları arasında əlaqəni formalaşdırır;
- Distribütiv – bazar iştirakçıları arasında gəlirlərin bölgüsünə yardımçı olur;
- Stimullaşdırıcı – Özəl şirkətlərin və ya dövlətlərin xarici siyasətlərində dəyişikliklərə gətirib çıxarır;
- Təmizləyici – əmtəə və xidmətlərin istehlakçıların tələblərinə uyğun olmayan şirkətlərin bazardan uzaqlaşmasına səbəb olur;

Müasir iqtisadiyyat qiymətəmələgəlmə prosesinə təsir edən amillər konyuktura(bazar vəziyyəti) amilləri, bazar(qeyri-konyuktura) amilləri və tənzimləyici amillər olmaqla 3 yerə bölünür. Tənzimləyici amillər dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsi ilə müəyyən olunan amillərdir. Konyuktura amilləri istehlak tələbindən, makro iqtisadi vəziyyətdən, bazardakı dəyişiklikdən asılı olan amillərdir. Bazar amilləri isə istehsal zamanı yaranan və qeyri-istehsal sahəsində yaranan xərclərdir. Qiymət dinamikasına təsir edəcək faktorlar vardır ki, bunların dəyişkənliyi nəticəsində qiymətlərdə azalıb-artma baş verir. Dövriyyədəki ümumi pul kütləsinin artması, işçilərin əməkhaqqı tarif maaşlarının artması, təklifin azalması, ölkədəki iqtisadi vəziyyətin qeyri-sabit olması, vergi yığımlarının çoxalması, iqtisadiyyatda inhisarçılığın yayılması, məhsulun keyfiyyətini yüksəlməsi, iş qüvvəsindəki çatışmazlıq qiymətlərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Rəqabət mühitinin artması və rəqabətin yüksəlməsi, istehsalda istifadə olunan texnologiyanın tərəqqisi, vergitutmalarda dolayı və birbaşa vergi səviyyəsinin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, istehsaldakı məsrəflərin endirilməsi və ya daha səmərəli istehsal amillərindən istifadə kimi amillər qiymətlərin azalmasına səbəb olur (Edelberg Wendy, 2016: s.55).

Dövlətin qiymətləri tənzimləyici siyasəti olmaqla bərabər, hər bir müəssisənin də daxili qiymət siyasəti olur ki, bu da təklif etdiyi məhsula çəkdiyi bütün xərcləri nəzərə almaqla nəzərə almaqla qarşısına qoyduğu məqsəd və prinsiplər nəzərdə tutulur. Qiymətəmələgəlmə strategiyası dedikdə isə, qiymət siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən metodların məcmusu nəzərdə tutulur. Qiymət siyasətində mütləqdir ki, istehsal olunan məhsulun maximum qiymət səviyyəsi və gəlirin mümkün imkanlar daxilində maximum həddi müəssisələrin məqsədi olsun. Bu məqsədə müxtəlif yollarla nail olmaq mümkündür, həm təklif olunan məhsulun qiymətini stabil saxlamaq şəri ilə kəmiyyətini artıraraq, həm də məhsul vahidini mövcud təklif olunan qiymətini artıraraq nail olmaq mümkündür. Qiymət siyasətini həyata keçirərkən mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, təklif olunan qiyməti aşağı olan məhsullarla yüksək gəlir etmək üçün, məhsulun istehsal və ya

satış həmci artırılmalı və yaxud məhsulun həcmi azaldılmaqla daha yüksək qiymət təklifi ilə gəlirin artırılması mümkündür.

Qiymətəmələgəlməsinə əsasən fərqli iki yanaşma vardır. Birincisi odur ki, məhsulun qiyməti müəyyən olunarkən istehsal və satışa qədər olan prosesdə məhsula çəkilən faktiki xərclər və daha sonra məhsulun satış qiyməti nəzərdə tutulur. Qeyd olunan xərclər mühasibatlıq tərəfindən sənədlər əsasında müəyyən olunmalıdır. Xərclər müəyyənləşdirildikdən sonra, məhsulun qiymətini, satışdan gələn ümumi mənfəəti və satışın həcmi müəyyən etmək olar. Lakin bəzən öncədən planlaşdırılan rəqəmlər gerçəkləşməyə bilir, məsələn dövriyyəsi və istehlakçı səviyyəsi aşağı olan bazarlara yüksək qiymət təklif olunarsa, bu gəlirin reallaşmamaq ehtimalı böyükdür. Ümünilikdə deyə bilərik ki, qiymət qoymanı xərc metodu ilə həyata keçirərkən öncəliklə bazar vəziyyəti araşdırılmalıdır.

İstehsalçılar əmtəəni xarici bazarlara ixrac etdikdə, ölkəyə pulun valiyuta ilə daxil olması genişlənir. Bu da öz növbəsində investisiyanın və daxili istehsal həcmi genişlənməsinə səbəb olar. Ölkədə ixracın səviyyəsini artırmaq üçün ixracatçılara verilən subsidiyaların artırılmalıdır. Subsidiyaları əldə etmək üçün ixracatçılar tələb olunan şərtlərə cavab verməli, lazımi sənədləri müvafiq orqanlara təqdim etməlidir. Şərtlər uyğun olduğu halda ixrac sazişində yüksək qiymətlər təklif olunur.

İstehsala çəkilən xərclər, müqavilələrdə qeyd olunan nöqtələrə daşınma xərci, məhsulun sənədləşməsi zaman ödənilən dövlət rüsumlarının nəzərə alaraq ortaya çıxan məbləğ, ixracın ən aşağı qiymət səviyyəsi hesab olunur. İdxal prosesində isə, qiymətin yuxarı səviyyəsi daha önəmlilik kəsb edir. Çünki bu zaman alıcı tərəfdən baxsaq daxil edilən məhsul üçün bu qiymət ödənilməlidir. İdxal zamanı məhsulun ele yüksək səviyyəsi qeyd olunmalıdır ki, həmin qiymətin üzərinə vergilər və digər xərclər gəldikdən sonra həmin məhsul daxildə satışı mümkün olsun. Bəzi məhsullar var ki, onların idxalı zəruriyyət təşkil edir ki, həmin əmtəələrin idxalındakı rüsumların azaldılması və ya aradan qaldırılması məqsədəuyğun olardı.

Dünya qiymətləri beynəlxalq statistik və iqtisadi təhlildə iki əsas yerə-xammal məhsullarına və emal sənaye məhsullarına olan qiymətlər olaraq bölünür.

Emal edici sənaye məhsullarının qiymətləri birmənalı olaraq ixracatçıların və iri istehsal müəssisələrinin qiymətlərindən asılıdır. Bu tip iri firmalarda qiymət müəyyən edərkən əsasən 2 metoddan istifadə olunur: birbaşa xərclər metodu və tam xərclər metodu.

Tam xərclər metodunda istehsaldan sonra gözlənilən mənfəətin və istehsala çəkilən bütün məsrəflərin cəmi başa düşülür. Bir ay ərzində əmtəə və ya xidmətdən proqnozlaşdırılan ümumi gəlirin əmtəə və ya xidmətin kəmiyyətinə bölərək məhsul vahidinin qiyməti tapılır. Birbaşa xərclər metodunda isə tam xərclər metodundan fərqli olaraq gözlənilən bütün satış həcmələri və proqnozlaşdırılan qiymətlər hesablanır. Növbəti mərhələdə proqnoz gəlir ilə birbaşa xərclərin fərqi tapılır. Beləliklə bir əmtəə payına düşəcək mənfəət və satış payı hesablanır. Əldə edilən dəyərdən daimi olan xərclər çıxıldıqdan sonra, bütün tapılan xalis mənfəətlər müqayisə olunur və hansı qiymətin daha yüksək gəlir gətirəcəyi müəyyənləşir.

Hal-hazırda müasir iqtisadiyyat şəraitində müxtəlif yarımfabrikatlar və materiallar, sənaye avadanlıqlarının 80-90% etibarilə sazişlər və ya fərdi şəkildə satıqları həyata keçirilir. Bununla əlaqədar dünya qiymətləri səviyyəsinə görə müqavilə qiymətlərinə daha çox yaxınlığı ilə səciyyələnilir. Bazarda emal sahəsində fəaliyyət göstərən irihəcmli firmaların daxili qiymətləri fərqli olduğu üçün, həmin qiymətləri əsas götürən qiymətlərdə də kəskin fərqlər yarađır. Bu fərqi əsasən maşın, texnika, ehtiyat hissələri bazarında görə bilərik. Qeyd olunan məsələlərin təsiri ilə qiymət fərqi özünü daha da kəskin formada göstərir:

- Fərqli müəssisələrin və ixracatçı şirkətlərin xərclərindəki fərqlilik
- Məhsulların istifadə dövrünün müxtəlif fazalarında dünya qiymətlərinin nəzərə alınması
- Avadanlıq və maşınların universallıq səviyyəsi, bu istehsalın kütləvi səciyyəsi ilə bağlı olaraq istehsalçıya qiymət üstünlüyü verir
- Dünya bazarının önəmli hissəsi olan idxalatçı şirkətlərin mövcud olduğu ölkələrdə investisiya proseslərinin qarşılıqlı təsiri, mövcud əlaqə güclü olarsa

məhsula tələb artar, məhsulların zəmanət müddəti arta və qiymətlərin artımına baş verər.

BMT-nin Statistik Bürosuna əsaslanan məlumatlara görə xammal əmtəələrinə enerji resursları olan neft, qaz, daş kömür və s. aid edilir. Xammal məhsullarının əsas qiymətlərini dünyada olan qiymətlər və ya xərclər deyil, birbaşa olaraq tələb və təklif nisbəti ilə təyin olunur. Dünya qiymətlərinin müəyyən olunmasında əsasən ixracatçı və istehsalçı firmaların qiymətləri, müxtəlif birja katirofkaları ilə də müəyyən etmək olur. Assosiasiyalar və dövlətlərarası kartellər də öz növbəsində xammalların dünya qiymətinin formalaşması zamanı əzərə alınır.

İri həcmli müəssisələri olan və güclü iqtisadiyyata malik olan inkişaf etmiş ölkələrdə dünya qiymətlərindən daxili qiymətləri müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bircinsli əmtəələrin daxili və dünya qiymətləri arasındakı əlqənin əsas cəhətləri vardır. Daxili qiymətlərin daha çox olduğu idxalyönümlü məhsulların qiymətləri üçün daha xarakterikdir, nəinki ixracyönümlü malların qiyməti ilə müqayisədə. Birmənalı olaraq hər zaman daxili qiymətlər dünya qiymətlərindən daha yüksək olur. Çox gec-gec vəziyyətlərdə dünya və daxili qiymətlər eyni nöqtədə kəşisir. Bəzi xammal məhsullarının (əsasən neft və neftdən hazırlanan məhsullarda) dünya qiymətləri daxili qiymətlərdən daha yüksək olur, bu da xammal məhsulları üçün əks mövqe hesab olunur (Joint Committee on Taxation, 2015).

2.3 Müxtəlif sektorlarda vergilərin qiymətəmələgətirən amil kimi bazarı stimullaşdırması

Tikinti sektoru evləri, binaları və inkişaf etdirilməyən torpaqları (daşınmaz əmlak) quran və ya inkişaf edən müəssisələrdən ibarətdir. Bir çox dövlətlərdə tikinti şirkətləri göstərdikləri xidmətlər üçün satış vergilərini yığmamalıdırlar. Bununla yanaşı, tikinti layihələrində istifadə olunan istehlak və materialların istehlakçıları kimi davranılır və bir qayda olaraq, satış zamanı vergini ödəməlidirlər və ya satınalma zamanı vergilərdən istifadə etməlidirlər.

Baxmayaraq ki, əksər dövlətlər tikinti xidmətlərinə görə satış vergisini ödəmirlər, podratçılar istifadə etdikləri istehlak malları üçün alış-veriş etdikləri və

verdikləri zaman satış vergisi qaydalarından xəbərdar olmalıdırlar. Birdəfəlik müqavilələr, müddətli və digər müqavilələr tamamilə fərqli vergi öhdəlikləri yarada bilər.

Bəzi dövlətlərdə tikintidə istifadə olunan materiallar satın alındıqda tikinti podratçıları satış vergisini ödəməlidirlər. Yəni satın aldığınız hər hansı bir məhsul və material vergiyə cəlb edilir. Bununla yanaşı, bitmiş bir layihə satarkən satış vergisi ödəmək və ya vergidən istifadə etməməlisiniz. Bəzi hallarda, bu bir üstünlük ola bilər, çünki alıcının materialları, təchizatçıları və işçiləri üçün verdiyiniz hər hansı əlavə ödəniş üçün satış vergisi tətbiq edilmir (Kəlbəyev Y.A., 2012: s.259).

Bəzi dövlətlərdə tikinti podratçıları yalnız son istifadəçiyə satılması üçün materialları satın alan satıcılardır və podratçıya materialların alınması üzrə satış vergisi ödəməsini tələb etmir. Daha çox dövlət bir müddətli müqavilələrdən daha çox müqavilə üçün bu rejimi təmin edir.

Bundan əlavə, bəzi dövlətlər qaydaya istisna olaraq tikinti vergisi ödəməyi tələb edə bilərlər. Faydalara layiq olmağınızdan asılı olmayaraq, müştərilərinizlə daxil etdiyiniz müqavilələrin tipinə deyil, müştərilərinizin (məsələn, qeyri-kommersiya və ya dövlət orqanları) olub-olmamasından asılı olacaqdır.

Bir qayda olaraq, iş sizin müştəri ilə imzalanmış yazılı razılaşmaya əsasən həyata keçirilir ki, bu da yerinə yetiriləcək işin şərtlərini, istifadə olunan materialların növünü və işin təxmin edilən ümumi dəyərini müəyyənləşdirir. Müqavilənizdə satış vergilərinə dair bəndin əlavə olunmasını istəməyiniz sizə aiddir. Bununla belə, bir müştəri ilə müqavilə bağladığınızda, bir iş üçün müraciət edərkən doğru satışları nəzərdən keçirin və ya vergi dərəcəsini istifadə etdiyinizə əmin olun. Bunu etmək üçün, müqaviləni yerinə yetirmək və ya birbaşa müştəriyə ötürmək üçün düzgün vergi dərəcəsini daxil etdiyinizə əmin olmaq üçün işlədiyiniz dövlətləri yoxlayın.

Tikinti müqaviləsi bağlayarkən podratçı "birdəfəlik" və ya "müddətli və maddi" müqavilələrdən istifadə edir. Hökumətlə müqavilələrin bağlanması üçün digər müqavilələrin növləri də istifadə edilə bilər, baxmayaraq ki, bu ikisi qeyri-

hökumət müqavilələri üçün ən tipikdir. "Birdəfəlik" müqaviləni istifadə etsəniz, müqaviləni müəyyən edilmiş məbləğdə yerinə yetirməyi qəbul edirsiniz. Bu məbləğə daxildir materiallar, istehlak malları, xidmətlər, ümumi xərclər və mənfəət, hamısı bir yerdə cəmləşdirilir.

Müddətli və maddi müqavilədən istifadə edildikdə, müəyyən müqavilə məbləği saytda bütün işçilər üçün faktiki dərəcələrə əsaslanacaq və istifadə olunan materiallar və təchizatçılar üçün ayrı bir haqqı daxil edir. Əslində, hətta yük və mənfəət üçün ayrı-ayrı faktura edə bilərsiniz.

İşin nə qədər böyük olduğuna asılı olaraq "baş podratçı" və ya "subpodratçı" kimi işləyə bilərsiniz. Böyük tikinti işləri üçün əsas podratçı olduğunuz müştəri ilə tikinti sahəsində bütün işlərin yerinə yetirilməsi və işin bütün məbləğləri üçün bu müştərinin fakturasını təqdim etməklə razılaşmanı nəzərdə tutur. Aldığınız ödəniş adətən ümumi podratçıdan gəlir. Ancaq yenə də son istifadəçi olaraq davranacaqsınız və siz satış vergiləri ödəyəcəksiniz nə zaman ki, siz təchizat və materialları satın alırsınız. Əgər işlədiyiniz dövlət tikinti podratçılarında təkrar satış üçün vergiyə cəlb edilə bilməyən materiallar satın almasına icazə vermirsə, material yenidən satıldığında vergi ödəyicilərinə vergi ödəməsi üçün vergi ödəmək üçün necə müraciət ediləcəyini öyrənmək üçün hökumətlə razılaşmaq lazımdır.

Bəzi ölkələrdə dövlət xaricində tikinti işləri üçün istifadə ediləcək material və materialların satın alınması üçün istisnalar vardır. Əgər belə bir vəziyyətin olduğu bir dövlətdə olsanız, istənilən istisnaların əldə edilməsi və istifadəsi prosesi ilə tanış olun. Bu, evinizdə planlaşdırılmamış istifadə vergisi ödəməyə ehtiyacınız olan pul çatışmazlığından qaçınmanıza kömək edəcək.

Hökumətlər nağd pul olduğundan, gəlir əldə etmək üçün sadə bir yol satış vergisi dərəcəsini artırmaqdır. Hələ təslim edilməmiş məhsullar və materiallar üçün müqavilənin qiymətinə təsir necə müqavilə bağladığınız dövlətə bağlıdır. Çox dövlətlər sizə fasilə verəcək və köhnə vergi dərəcələrində satın almağa imkan verən olsa da, vergi müfəttişinizlə köhnə vergi dərəcələrinin bitməmiş müqavilələr üçün cari dövrlərə tətbiq olunmasına imkan verdiklərini müəyyənləşdirmək üçün əlaqə saxlamalısınız (Kəlbəyev Y.A. 2012: s.103-110).

**Cədvəl 4: Tikinti-quraşdırma işlərində istehsalçı qiymət indeksləri
(əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)**

Göstərici	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Tikinti-quraşdırma işləri üzrə qiymət indeksi	100,7	100,4	101,8	103,0	106,5	103,4
Yerüstü tikililər üzrə qiymət indeksi	100,9	100,1	101,9	103,2	107,0	103,5
Yaşayış evləri üzrə qiymət indeksi	100,6	99,7	101,8	103,1	106,7	103,5
5 mərtəbəyə qədər yaşayış evləri	101,1	100,6	102,0	104,6	106,2	104,1
6 və daha çoxmərtəbəli yaşayış evləri	100,4	99,4	101,7	102,8	106,8	103,4
Sosial təyinatlı binalar üzrə qiymət indeksi	100,9	100,7	102,5	104,1	107,7	103,4
İnzibati tikililər	100,2	100,3	101,5	103,8	108,7	104,4
Ümumtəhsil məktəbləri	101,0	100,7	102,6	104,2	107,6	103,3
İstehsal təyinatlı obyektlər üzrə qiymət indeksi	103,0	100,5	100,6	100,8	106,1	104,0
Sənaye obyektləri	103,0	100,5	100,6	100,8	106,1	104,0
Yol və körpü (mülki) tikintisi üzrə qiymət indeksi	99,3	102,4	101,6	101,7	103,8	102,6
Yol tikintisi	99,2	102,7	101,8	102,0	103,8	102,4
Körpü tikintisi	100,5	100,3	100,4	99,9	103,2	105,0

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, 2018, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.stat.gov.az

Yuxarıdakı cədvəldə son 6 ildə(2013-2018 aralığında) Azərbaycanda Tikinti-quraşdırma işlərində istehsalçı qiymətləri əvvəlki ilə nisbətən faizlə indeksləşdirilmişdir. Qiymətlərdəki dəyişim ən yüksək 2017-ci ildə 108.7% olaraq inzibati tikililərə, ən az 2013-cü ildə 99.3% olaraq isə Yol və körpü (mülki) tikintisində müşahidə edilmişdir.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, tikinti şirkətinin tam hərəkətə keçməsi qabiliyyəti ƏDV-nin inkişaf etdiricilərə təsirindən çox asılı olacaq. Yaradıcılar tam girişi ƏDV tələb etmək hüququna malik olacaqlar. Bu, öz növbəsində, Əmlak əməliyyatları ilə bağlı ƏDV-ə istinad edərək müəyyən edilir geliştirici loqları olacaqdır. Tikinti xidmətlərinin əlaqəli xarakterini nəzərə alaraq Əmlak əməliyyatları ilə birincisi ikinci yə olan ən böyük qatqıdır O, hər iki sektorun eyni zamanda ƏDV-yə keçəcəyinə ümid etdiyini bildirdi. Həm də tikinti sektorunda bir çox işçinin nisbətən müvəqqəti olması təbiidir.

Həyat sığortasının əhəmiyyətini başa düşmək bir nüans, vergi qaydalarını anlama başqa bir nüansdır. Sığortalı məhsullar inkişaf etmiş və daha inkişaf etmiş hala gəldikdə, sığorta edənləri investisiya edənlərdən ayrılan xətt bulanıqlaşdı. Bu iki anlayışı ayırmaq üçün, bir sıra qaydalar və istisnalar kompleksi artıq sığorta məhsullarının vergilərini tənzimləyir

Həyat sığortasından gəlir vergisi, vergitutmadan əvvəl və ya sonra sığorta mükafatlarını ödəmədiyinizi də daxil olmaqla, bir neçə faktordan asılıdır. Özünüz və ya işəgötürəninizlə həyat sığortası siyasətini satın alsanız, sığorta haqlarınız vergilərdən sonra ödənilir. Digər qaydalar sizin şirkətinizin həyat sığortası satın alma seçimini təklif etdiyi halda, müvafiq pensiya planı vasitəsilə tətbiq oluna bilər və əvvəlcədən vergi ödəmələrini həyata keçirirsiniz. Əvvəllər vergi qoyuluşları gəlir vergisi baxımından müəyyən faydalar təmin etsə də, bir kompromis, siyasətdə "net həyat sığortası" nın iqtisadi dəyərinə hər il kiçik bir vergi ödəmək məcburiyyətindədir (yəni pul dəyərinin və ölüm fayda). Bundan əlavə, ölümə əlaqədar, ölüm fayda hissəsi kimi ödənilən sığorta olunan məbləğ vergiyə cəlb edilir. Ancaq günümüzdə bir çox şirkət öz işçilərinə ixtisaslı pensiya planı vasitəsilə həyat sığortası almağa imkan verir.

Ölümünüz zamanı bir sığorta siyasətinin mülkiyyətiniz varsa, bu sığorta siyasətindən əldə edilən gəlirlər vergiyə cəlb olunan əmlakınıza daxil ediləcəkdir. Mülkiyyət hallarında benefisiarın dəyişdirilməsi, siyasət almaq hüququ və nağd pul siyasətini almaq hüququ daxildir. Bundan əlavə, ölümündən üç il ərzində sığorta siyasətini bağışlasanız, bu siyasətin gəlirləri vergiyə cəlb olunan əmlaka qaytarılacaq. Vergi tutulan əmlakınızdakı siyasətə daxil edilməməsi üçün sahibin sizdən başqa biri olmalıdır (məsələn, benefisiar və ya etibarnamə). Sahibin, sığortalı və benefisiar üç nəfərdən ibarətdirsə, benefisiar üçün ömürlük sığorta ödənişi vasitəsilə ölüm ödədikdə, faydalanıcıdan sahibinə istəksiz vergiyə cəlb edilmiş bir hədiyyə verilə bilər (Benjamin R., Joseph Rosenberg 2017).

Təcili həyat sığortası siyasətindən fərqli olaraq, bəzi həyat sığortası siyasətləri (məsələn, daimi həyat) bir pul dəyərinə malikdir. Nağd qiymətiniz artdıqca, mükafatlarınızdan daha çox pulla başa gələsiniz. Bir qayda olaraq, satmadığınızı

təqdirdə gəlir vergisini bu mənfəətdən uzaqlaşdırmağa icazə verilir, siyasətdən imtina etmir. Partiya siyasəti kimi tanınan bəzi siyasətçilər, dividendlər ödəyirlər. Sığorta dividendiniz sığorta şirkətinizin gözləniləndən daha aşağı xərclər və ölüm xərclərinə çatması halında sizə ödənilən mükafat məbləğidir. Dividendlər il ərzində sığortaçının mənfəətinin hesabına ödənilir. Nağd pul götürdүklərinizdən asılı olmayaraq, onlar mükafatların qaytarılması hesab olunurlar. Ödəniş etdiyinizdən çoxunu ala bilmədiyiniz müddətcə, xərclərinizi sadəcə ödəyirsiniz və heç bir vergi tutulmayacaqsınız. Lakin, bu dividendlərinizi sığorta şirkətinizə depozit qoysanız və faiz alırsınızsa, aldığınız faiz vergiyə cəlb edilmiş faiz gəliri kimi daxil edilməlidir.

Həyat sığortası siyasətindən pul məbləğindən pul çəkirsənsə, siyasətdə bazanıza çəkilmə miqdarı vergiyə cəlb edilmir. Bir qayda olaraq, sizin əsasınız əvvəlcədən əldə edilən dividendlərdən və ya ödənişlərdən asılı olaraq, siyasətdə ödənilən mükafatların məbləğidir. Baza (mənfəət) artıq olan hər hansı bir çəkilmə adi gəlir kimi vergiyə cəlb olunacaq. Bununla birlikdə, əgər siyasət dəyişdirilmiş bağış razılaşması kimi təsnif olunarsa (ərizə verildikdən daha çox mükafat yatırdığınız zaman ortaya çıxan vəziyyət), onda mənfəət əvvəlcə geri alınmalı və vergiyə cəlb olunmalıdır. Sığorta siyasətinin nağd dəyərinə əsasən kredit götürsəniz, kredit məbləği vergiyə cəlb edilmir. Bu nəticə, kreditin məbləği sizə ödənilən mükafatların miqdarını aşsa belə baş verir. Siyasətin etibarlı olduğu müddətdə belə kredit vergiyə cəlb edilmir. Bir sığorta müqaviləsinə əsasən kredit götürsəniz, sığorta ödənişi və siyasətin pul dəyəri azalacaq.

Nağd qiymətli həyat sığortası siyasətindən imtina etsəniz, siyasətdən əldə edilən hər hansı bir gəlir federal (və ehtimal ki, dövlət vergisi) vergisinə tabedir. Pul dəyər siyasətindən imtina edən gəlir, ümumi ödənilmiş pul dəyəri (üstəgəl hər hansı bir kredit) və siyasətinizdə olan əsas arasındakı fərkdir. Baza, nağd olaraq ödənilən mükafatların ümumi məbləğidir, hər hansı bir proqramın dividendlərindən və vergilərsiz ödənişlərdən ibarətdir. Təkrarsığorta müqavilələri, həyat sığortası və kirayə sığortası, həyat sığortası və uşaq sığortası, investisiya fonduna aid həyat sığortası, daimi tibbi sığorta, kapital alışı, əlavə sığorta,

beynəlxalq yük, hava gəmilərinin və gəmilərin sığortası üzrə vergilər vergilərdən azad edilir. habelə təyyarə və gəmilərin mülkiyyətinə və istifadəsinə, habelə beynəlxalq daşımaların sığortalanmasına aid mülki məsuliyyət daşıyır.

Yol nəqliyyatının vergiyə cəlb edilməsi iki məqsədi daşıyır: yol istifadəçilərini yol və digər istifadəçilərə qoyduqları xərcləri ödəmək və hökumətin gəlirlərini artırmaq. Vergi sistemini inkişaf etdirmək və ya vergi islahatında bu funksiyalar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir, çünki müxtəlif prinsiplər tətbiq olunur. Buna görə də, gəlirlərin bölüşdürülməsi, qiymət səviyyələri və dövlət gəlirlərinin təsirinə görə yol nəqliyyatında vergilərin tam sisteminin alternativ konfigurasiyalarını yoxlamaq lazımdır. Bu iş Tunisdə görüldüyü kimi bu problemləri təhlil edir və həllər təklif edir. Trafikdə yolların istifadəsi ilə əlaqədar xərclərin qiymətləndirilməsi ilə başlayır və onları yol hərəkəti qaydalarının qiyməti ilə müqayisə edilir. Daha sonra yolların istifadəsi üçün ödənilən ən yaxşı yol və vergilərdən artıq vergilərə görə məsuliyyət daşıyır. Bu cür ödənişlərin və vergilərin iqtisadiyyatın qalan hissəsi üçün ola biləcəyi nəticələr daha sonra təhlil edilir və sonra ən yaxşı seçim variantları kimi görünə bilər (Andrew Samwick, 2014: s.19).

Vergilər və ödənişlər tez-tez bir-birinə əvəz etsə də, fərqli anlayışlardır. Vergilər dövlət sektoruna məcburi, cavabdeh olmayan ödənişlərdir. Vergi gəlirləri ümumiyyətlə ümumi büdcəyə gedir. Digər tərəfdən ödənişlər məcburidir. Başqa sözlə onlar hökumət tərəfindən verilən xidmət üçün ödənişlər hesab edilə bilər. Büdcə və büdcədən kənar subsidiyalar arasında bir fərq ola bilər. Büdcə haqqında subsidiyalar sənaye istehsalçılarına birbaşa ödənilən və ya pul köçürmələri kimi müəyyən edilə bilər.

Büdcədən kənar subsidiyalar, istehsal olunmayan və istehlakçılara köçürülmə kimi müəyyən edilir dövlət xərcləri kimi milli hesablarda görünür. Nümunələr büdcə subsidiyaları dövlət fondlarından birbaşa hökumət ödənişləri daxildir vergi imtiyazları büdcədən kənar subsidiyalar olacaqdır. Bu işdə biz büdcədən kənar subsidiyalara baxdıq. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bir çox büdcədən kənar subsidiyalar artıq vergilərin və ödənişlərin qiymətləndirilməsi ilə əhatə olunur.

Bu işdə əhatə olunan vergilərdən bəziləri, daha çox ümumi vergilər hesab edilə bilər. Bu işdə aşağıdakı vergilər qeydə alınır.

Cədvəl 5: Nəqliyyat və poçt qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Göstərici	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Nəqliyyat və poçt qiymətləri indeksi	97,3	98,7	111,8	126,4	106,9	99,0
Poçt və kuryer xidmətlərinin qiymət indeksi	100,9	100,4	102,4	101,4	100,3	100,1
Nəqliyyatda yükdaşıma qiymətləri indeksi	95,6	97,7	115,2	134,5	107,6	98,9
Dəmir yolu nəqliyyatında yükdaşıma qiymətləri indeksi	111,7	100,0	121,2	150,0	107,3	98,8
Dəniz nəqliyyatında yükdaşıma qiymətləri indeksi	96,5	109,4	134,1	157,8	97,2	98,8
Hava nəqliyyatında yükdaşıma qiymətləri indeksi	100,0	100,0	104,4	163,5	108,3	98,7
Boru kəməri nəqliyyatında yükdaşıma qiymətləri indeksi	90,7	94,6	120,4	133,9	110,1	98,7
Avtomobil nəqliyyatında yükdaşıma qiymətləri indeksi	107,7	103,1	99,8	98,9	100,6	99,2
Nəqliyyatda sərnişindaşıma qiymətləri indeksi	100,1	102,6	100,7	101,8	106,8	99,3
Dəmir yolu nəqliyyatında sərnişindaşıma qiymətləri indeksi	90,4	112,3	101,7	119,4	108,4	111,7
Dəniz nəqliyyatında sərnişindaşıma qiymətləri indeksi	98,1	96,5	139,7	149,5	108,2	98,4
Hava nəqliyyatında sərnişindaşıma qiymətləri indeksi	101,7	107,1	98,5	101,2	112,9	95,1
Avtomobil və metro nəqliyyatında sərnişindaşıma qiymətləri indeksi	99,9	100,2	100,0	100,1	100,8	104,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019, əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Link: www.stat.gov.az

5-ci cədvəldə son 2013 və 2018 ci illərdə Azərbaycanda nəqliyyat və poçt qiymətləri əvvəlki illərə nisbətən faizlə indeksləşdirilmişdir. Ən yüksək 2016-ci ildə 150% olaraq dəmir yolu nəqliyyatında yükdaşıma qiymətləri indeksi, ən az isə 2013-cü ildə 90.4% olaraq dəmir yolu nəqliyyatında sərnişindaşıma qiymətləri indeksinə aid olmuşdur.

Sığorta vergisi: sığorta haqları bütün sığorta haqlarına tətbiq olunduqdan sonra, iqtisadiyyatın bütün sektorlarını bərabər şəkildə təsir edir. Buna görə də, nisbi təsir etmərlər nəqliyyat bazarında qiymətlər və bunun əvəzinə nəqliyyat vergiləri ümumi vergilər hesab edilə bilər.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində mal və xidmətlərə ƏDV tətbiq olunur və buna görə də nəqliyyat bazarında nisbi qiymətlərə eyni cür təsir göstərmir. Digər nəqliyyat vergiləri kimi. Buna görə ƏDV ümumi vergi hesab edilməlidir.

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı getdikcə istifadəçi haqlarının səviyyəsindən asılı olacaqdır. Bunun səbəblərindən biri, xüsusilə hava və dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində AB nəqliyyat sektorunun liberallaşmasının davam etdirilməsidir. Başqa bir meyl yollarda ödənişlərin və digər istifadəçi ödənişlərinin tətbiqidir. İstifadəçi ödənişlərin tədricən infrastrukturun genişləndirilməsi və saxlanması üçün hökumət subsidiyalarının əvəzlənməsi gözlənilir. İstifadəçinin vergi gəlirləri digər nəqliyyat növlərini qarşılıqlı subsidiyalaşdırmaq üçün də istifadə oluna bilər. Şəhər yollarında gözlənilən profisit ictimai nəqliyyat və ya şəhər yollarının infrastrukturunun və istismarının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Azərbaycan əczaçılıq bazarında makro, orta və mikro amillərin qiymətlərə təsiri öyrənilmişdir. Qlobal əczaçılıq liderləri öz məhsullarını satmaq və bazar payını maksimum dərəcədə artırmaq imkanı əldə edirlər. Qeyri-aparıcı əczaçılıq şirkətləri isə qiymətlər üçün fərqli qiymət strategiyalarından istifadə edirlər. Yerli aptek bazarında tələbin yüksək elastikliyinə malik olduğu məlumumuzdur. Qeyri-dövlət əczaçılıq təşkilatları yüksək dərəcədə rəqabətə malikdirlər.

ABŞ-dan fərqli olaraq, Avropa birliyi ölkələri dərman qiymətlərini yaxından tənzimləyir. AB və ABŞ-dan firmaların gəlirliliyinə, səhmdar yekunlarına və tədqiqat və inkişaf xərclərinə necə təsir göstərdiyini göstərir. AB firmalarına nisbətən, ABŞ firmaları daha sərfəli olur, daha yüksək gəlir əldə edir və araşdırma və inkişafa daha çox pul xərcləyirlər. Qiymət tənzimləmə, R&D xərcləri arasındakı əlaqəni yoxlasaq və AB-də sıx qiymət tənzimləməsinin dəyərini qiymətləndirsək, nəticədə görürük ki, AB-nin istehlakçıları daha az dərman qiyməti inflyasiyasına sahib olmasına baxmayaraq, 19 illik nümunə dövründə qiymət nəzarətinin AB firmalarına 46 yeni dərman və 1,680 iş yerində mal olduğunun şahidi oluruq.

Avropa Birliyinin hər bir ölkəsi hazırda qiymətlərin yoxlanılması və ya səmərəliliyin geri qaytarılması ilə bağlı məhdudiyətlər kimi birbaşa qiymət

nəzarəti imkanlarını tətbiq edir. Bəzi ölkələr həcmi nəzarətdən də istifadə edirlər. Müzakirə olunan yeni təklif, bütün AB ölkələrinə hər bir dərman məhsuluna vahid qiymətləri qəbul etməyə imkan verir. Qiymət nəzarəti qiymətli maximumaları və ya qiymət minimumları şəklində ola bilər. Qiymət nəzarətinin hər iki forması qısamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi itkilər yaradır. Orada satılan hər bir əczaçılıq məhsulu üçün vahid AB qiyməti bəzi ölkələrdə qiymətlərin tavan elementlərini və digər ölkələrdə minimum qiymətləri ehtiva edir. İqtisadi səmərəlilik, qiymətlərin sərbəst rəqabətli bazarlarda qurulduğu zaman həm qısa, həm də uzunmüddətli müddətdə maksimuma çatdırılmasıdır. Ramsey rəqabət şəraitində qiymətlərin digər bir vacib aspekti, xərc-effektivliyi artıran əczaçılıq araşdırma və inkişafa sərmayə qoyuluşu üçün vəsait ayrılmasını nəticədə iqtisadi inkişafa səbəb olduğunu qeyd edir (Daniel Berger, 2017: s.99-123).

Baxmayaraq ki, iqtisadi nəzəriyyə qiymətlərin tənzimlənməsi üçün ümumi bazara müdaxilə etmə ehtiyacının olmadığını göstərir, AB ölkələrinin bir çoxu ümumi satışın maksimum qiymətini tənzimləyərək və xüsusilə istinad qiymət sistemləri vasitəsilə maksimum geri qaytarma dərəcəsini təyin etməklə müdaxilə edir. Marjinal qiymətlərin ümumi dərmanlara birbaşa təsirinin və digər vasitələrin köməyi ilə Avropada ümumi rəqiblər arasında dinamik rəqabətə qarşı rəqabət səviyyəsini tənzimləyən sistemlərin tətbiqi ilə bağlı mövcud məlumatları təhlil etsək görərik ki, 2000-ci ilin yanvarından 2009-cu ilin iyuluna qədər ingilis və ya ispan dilində dərc olunmuş sənədlərdə, hansı kimi axtarışa daxil olma meyarları, tədqiqatın AB ölkələri üçün qiymət limitlərinin təsviri və ödəniş dərəcəsinin düzəldilməsi üzrə empirik kəmiyyət nəticələrini təqdim etməsi ilə bağlı idi. Mövcud sübutlar, qiymət tənzimləməsinin ümumi tənzimləmənin bu qaydaya əsaslanmadan daha yüksək səviyyədə bərabər olmasına gətirib çıxarır. Referans qiymət sistemləri, bu sistemə tabe olan bütün dərmanlar üçün fərqli ölkələrdə və dövrlərdə müxtəlif səviyyələrdə istehlakçı qiymətlərinin açıq və demək olar ki məcburi şəkildə azaldılmasına gətirib çıxarır və bu azalma daha çox istehsalçı brend marka altında dərman istehsalını genişləndirir. Göstərilən qiymət sisteminin fəaliyyət göstərdiyi bir sıra ölkələrdə, istinad qiymətindən aşağı olan istehlakçı

qiyməti olan ümumi məhsullar, bazarda digər aşağı qiymətli olsa da, istinad qiyməti azaldılana qədər qiymət azalmasına məruz qalmadığına diqqət çəkildi. Qiymət prizlərinin və ya istinad qiymətlərinin özü ilə yaranan qiymət azalmalarına əlavə olaraq, yeni rəqiblərin ortaya çıxması, bəzi ölkələrdə zəif olsa da, eczanələrin alqı-satqıların real əməliyyat qiymətinin azaldılması üçün yararlıdır. Müraciət qiymətləri və ya oxşar növləri kimi maksimum ödəniş sistemləri istifadə edildikdə, bu endirimlər istehlakçı qiymətinə köçürülməməsinə baxmayaraq, eczanələrin dərman preparatları üçün ödəndikləri qiymətə böyük endirimlər tətbiq edilir.

III Fəsil VERGİ VƏ QIYMƏT MEXANİZMLƏRİNDƏN QAYNAQLANARAQ YARADILAN TƏKMİLƏŞDİRMƏ İSTIQAMƏTLƏRİ

3.1 Azərbaycanda qiymətlərin formalaşma prosesinin gücləndirilməsi üçün edilən sosial-iqtisadi islahatlar

2019-cu ildə Vergilər Məcəlləsinə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Qanun bütövlükdə 5 əsas istiqaməti əhatə edəcəkdir. Bunları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- ölkədəki şəffavlığın təmin edilməsi, kölgə iqtisadiyyatının qarşısının alınması;
- vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsi;
- ölkədə sahibkarlıq mühitinin daha da inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın təşviq edilməsi;
- sonuncu istiqamət kimi vergi qanunvericiliyində mövcud olan və bundan sonra vergi məcəlləsinə veriləcək güzəşt və azadolmaların iqtisadi səmərəsinin artırılmasına xidmət edən müdələrin vergi qanunvericiliyinə daxil edilməsi olmuşdur.

Əsas istiqamət kimi kölgə iqtisadiyyatının qarşısının alınması və şəffavlığının artırılması ilə bağlı vergi məcəlləsinə bir sıra istiqamətdə dəyişiklik edilmişdir. Bunlardan ən iri həcmli fiziki şəxslərin gəlir vergisinə vergi güzəştlərinin verilməsi, qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində çalışan fiziki şəxslərin maddəli işdən aylıq gəlirlərinin 8000 manata qədər olduğu halda gəlir vergi dərəcəsinin 0 dərəcə, 8000 manatdan çox olduğu halda 14% nəzərdə tutulmuşdur. Bununla paralel olaraq sosial sığorta qanunvericiliyində də gəlir vergisi ilə bağlı müvafiq dəyişikliklər də edilmişdir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində çalışan fiziki şəxslərin aylıq gəlirləri 200 manata qədər olduqda işçi və işəgötürən arasında sosial sığorta haqqının bölgüsü 3% işçinin üzərində, 22% işəgötürənin üzərində, aylıq gəlirlər 200 manatdan çox olduğu təqdirdə sosial

sığorta haqqının dərəcəsi 10% işçinin üzərində, 15% işəgötürənin üzərində olmuşdur. Ümumi sosial sığorta haqqı üzrə hər hansı dəyişiklik olmamışdır, 25% olaraq saxlanılmışdır.

Gəlir vergisi islahatının digər istiqaməti isə məhz sığorta haqları üzrə yığım funksiyalarının Vergilər Nazirliyinə verilməsidir. Artıq işəgötürən, sahibkar götürdüyü muzzdlu işçilərinə görə bir orqan qarşısında hesabatlı olacaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi əsas məqsəd işəgötürən zaman işçi münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi, rəsmi olsa belə əməkhaqlarının tam olaraq rəsmiləşdirilməsi qarşıya qoyulmuşdur.

Bununla yanaşı muzzdlu işdən gəlirlərə münasibətdə geniş həcmdə güzəştin verilməsi ilə bərabər bu sahədə inzibatçılığın artırılmasına xidmət edən bir sıra dəyişikliklər vergi məcələsinə gətirilmişdir. Buna misal olaraq, fiziki şəxslərin əmək müqaviləsi olmadan işə cəlb olunmasına görə maliyyə sanksiyalarının artırılmışdır. 2018-ci ildə olan qanuna əsasən bi 1 nəfərə görə 1000 manat olmuşdur. 1 Yanvar 2019-cu ildə qəbul edilən qanuna əsasən bu dəfələrlə artırılmış və hər növbəti dəfə sanksiyanın məbləği daha da artırılır. 2000, 4000 və 6000 manat müəyyən olunmuşdur. Bura əsas məqsəd verilən güzəştə rəğmən hələ də əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsində hansı bir pozuntu olduğu halda ciddi sanksiyalara məruz qalmasıdır. Qeyd olunan məqsədin təmin olunmasına xidmət edən əsas müddəalardan biri də məhz fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin və xərclərinin uçotunun aparılması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi fiziki şəxslərin sahibliyində qalan mallara görə uçot sənədlərinin olmamasına görə maliyyə sanksiyalarının tətbiqi təcrübəsi artıq 2017-ci il 1 Yanvardan qüvvəyə minməsinə baxmayaraq bu sahəyə nəzarət gücləndirilməlidir və qanunlara əməl olunmadıqda sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Burada vergi orqanının əsas məqsədi cəzaverici yox intizama dəvət olduğunu göstərən əsas müddəa ondan ibarətdir ki, qanunvericiliyin pozulması halı 1-ci olduğu təqdirdə maliyyə sanksiyası tətbiq olunmayacaqdır, vergi ödəyicisinə xəbərdarlıq olunacaqdır. Əsas nəticə cəzalandırma yox maarifləndirmə və xəbərdarlıq olacaqdır.

Digər mühüm istiqamət isə vergitutma bazasının genişləndirilməsi olmuşdur. Vergi tutma bazasının genişləndirilməsinin hər hansı yeni vergilərin tətbiq edilməsi və ya vergi dərəcələrinin artırılması ilə deyil, məhz vergitutma obyektinin şəffaflaşdırılması yolu ilə nail olmaq əsas prinsiplərdən biridir. Lakin bəzi vergilərdə xüsusilə aksizli mallarda artımlar qeydə alınmışdır. İlk dəfə olaraq 2 məhsul aksizli malar siyahısına daxil olmuşdur. Bunlar alkoqollu və alkoqolsuz energetik içkilər, elektronik siqaret üçün mayedir. İdxal zamanı isə ölkəyə gətirilən sıxılmış qazla işləyən avtobuslar istisna olmaqla digər avtobusların ölkəyə idxal olunmasına ilk dəfə olaraq aksiz dərəcəsi tətbiq olunmuşdur. Minik avtomobillərinə münasibətdə isə mühərrikin həcmindən asılı olaraq aksiz dərəcələrinin artırılmasına dair vergi məcəlləsinə yeni müddəalar daxil olmuşdur.

Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla xarici ölkələrdən alınmış kreditlər üzrə ödənilən faizlərin gəlirdən çıxılmasına məhdudlaşmanın, zərif kapitallaşma konsepsiyasının vergi məcəlləsinə gətirilməsi, vergitutma bazasının genişlənməsinə xidmət edən müddələrdən biri kimi qeyd etmək olar.

Vergi məcəlləsinə edilən dəyişikliklərin əsas hissəsi sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş islahatlardır. Bunlardan biri də sadələşdirilmiş vergi dərəcəsinin bütün ölkə üzrə 2%-ə endirilməsidir. Daha əvvəl bu rəqəm Bakı şəhəri üzrə 4%, digər şəhər və rayonlar üzrə 2% idi. Lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət ilə məşğul olan, topdan ticarəti ilə məşğul olan, sahibkarlıq subyektlərinə xidmət göstərən, qanunla müəyyən edilmiş həddən artıq işçi cəlb etməklə istehsal həyata keçirən, xəz-dəri məmulatlarının, qızıl-zinət əşyalarının satışını həyata keçirən şəxslərin sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri olma haqqları qanunla məhdudlaşdırılmışdır. Lakin bu məhdudlaşmada əsas məqsəd vergi yükünün artırılması deyil, əksinə həmin şəxslərin məcburi əlavə dəyər vergisi ödəyiciləri olması ilə bağlı müddəa daxil olmayıb. Həmin şəxslər yalnızca gəlir və ya mənfəət vergisi ödəyiciləri olurlar. Bu vergilər üzrə 75%-lik güzəşt tətbiq olunmuş, əlavə olaraq dividend vergisindən də azad olunmuşlar.

Azərbaycan nəqliyyat infrastrukturuna investisiyalar cəlb etməyə çalışır və xarici şirkətləri Ələt limanının azad ticarət zonasında istehsal obyektləri yaratmağa

təşviq edir. Məqsəd, xarici şirkətləri yalnız nəqliyyat marşrutu kimi istifadə etməklə yanaşı, Azad Ticarət Zonalarında əlavə dəyərli məhsulların yerləşdirilməsini təşviq etməkdir. Azad Ticarət Zonalarında fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər vergilərdən və gömrük rüsumlarından azad olunacaq və icazələrin verilməsi sadələşdirilmiş prosesinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərəcəklər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sahibkarlıq mühitinin inkişafına dair müxtəlif fərmanlar imzalamışdır, bu fərmanlar həm şəhər mərkəzlərində, həm də bölgələrimizdə sahibkarlığın inkişafına töhvələr vermişdir. Bu fərmanlarda qeyd olunur ki, dağətəyi və dağ bölgələrdə fəaliyyətdə olan sahibkarlara vergi güzəştləri tətbiq edilməli, texnologiya ilə təminatda güzəştlər olmalı, daha sərfəli faiz dərəcələri ilə kreditlər təklif olunmalı, ümumilikdə həmin sahibkarlar dövlət himayəsinə alınmalıdırlar. Bəzən isə vergidən və dövlət rüsumlarından azadolmalar məqsədəuyğun olur. Bu prosesdə əsasən regionlarda yaşayan əhalinin şəhər və şəhərətərafı zonalara miqrasiyasını qarşısı alınır, ölkədə işsizliyin səviyyəsi aşağı düşdüyü üçün bu sahələrə həm daxili həm xarici investisiya qoyuluşu üçün səmərəli mühit yaradılmalı, qanunvericilik tərəfdən onlara güzəştlər tətbiq edilməlidir.

3.2 Vergi siyasətinin əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinə təsirinə dair xarici ölkələrin təcrübəsi

Vergilər kompleksli prosesdir və bir çox kiçik biznes sahibləri onların biznes həyata keçirərkən vergi öhdəliyinin necə yarandığını anlamağa çalışırlar. Bir çox sahibkarlar korporativ gəlir vergisi dərəcəsini bilmirlər, hansı vergi imtiyazlarına sahibdirlər. Bundan əlavə, gəlir vergisinə əlavə olaraq müəssisələr əmək haqqı vergisi, işsizlik vergisi və digər vergilər növlərini ödəməlidirlər. Bir çox kiçik biznes sahibləri yeni qanunun vergi qanunlarına necə təsir edəcəyini və hesabat vermə öhdəliklərini dəyişdirməsini başa düşmürlər.

Kiçik biznes vergilərinin hesablanıb tətbiq olunduğunu başa düşərkən, hər hansı bir biznes sahibi üçün çox təəccüblü görünə bilər, bəzi əsasları öyrənmək sizə qərar qəbul etməkdə və vergi mütəxəssisi ilə işləməyə kömək edə bilər. Bu

bələdçi şirkətinizin verə biləcəyi vergilərin növlərini, biznesinizdən gələn gəlirlərə tətbiq olunan müxtəlif dərəcələri və yeni vergi qanununun biznesinizi necə təsir göstərəcəyini göstərir (Kent Smetters, 2016: s. 57).

2019-cu ildə kiçik biznes üçün vergi dərəcəsi ABŞ-ın C-korporasiyaları üçün sabit 21% təşkil edir. Orta hesabla, kiçik biznes üçün vergi dərəcəsi 19,8% təşkil edir. Buna baxmayaraq, müəssisələr təşkilatlardan asılı olaraq vergilərdən fərqli məbləğlər ayırır. Fərdi sahibkarlar 13,3% vergi dərəcəsinə, kiçik tərəfdaşlıqların vergi dərəcəsinə 23,6% ödəyirlər, kiçik S korporasiyalar isə 26,9% vergi dərəcəsi ilə üzləşirlər. C korporasiyaları 17,5% ödəyir, baxmayaraq ki, bu tip müəssisələrin digər kiçik bizneslərlə üzləşdiyi səviyyəni müqayisə etmək çətindir.

Bir müəssisənin daxili gəlir xidmətinə görə ödəməli olduğu bir neçə federal gəlir vergisi var. Şirkətiniz, işçilərinizə və ya müştərilərinizə verdiyiniz məhsullara və ya xidmətlərə və ya biznes üçün istifadə olunmasına görə, biznesinizin strukturuna əsasən bir və ya hamısını ödəməlidir. Ümumiyyətlə, altı tip vergilər var:

Gəlir vergisi-Çox sayda insanlar gəlir vergisi ilə tanış olurlar - insanlar öz əmlakının satışından gəlir, əməkhaqqından, investisiya gəlirindən vergi ödəməlidirlər. Bir korporasiya hər il əldə etdiyi xalis gəliri üçün vergi ödəməlidir. Xalis gəlir, bütün istehsala və istehsaldan satışa qədər baş verən bütün xərclərdən sonra qalan gəlir deməkdir. Məhdud məsuliyyətli şirkətlər, fərdi sahibkarlar və bəzi digər biznes növləri transit sayılır, yəni firmanın özü gəlir vergisi ödəmir. Sahibkarlar fərdi vergi dərəcəsi üzrə biznes gəlir vergisini ödəyirlər və vergi bəyannaməsində biznes gəlirlərini əks etdirirlər. Bütün gəlirlər eyni deyil. Məsələn, C-şirkətinin səhmdarı normal adi xalis gəlirlərə nisbətən dividend gəliri üzrə fərqli bir vergi dərəcəsi ödəyir.

Məşğulluq və ya əmək haqqı vergisi-Əgər işçiləriniz varsa, əmək haqqının ödənilməsi üçün məsuliyyət daşıyırsınız. Məşğulluq vergilərinə federal gəlir vergisi, sosial təminat və səhiyyə vergiləri, federal və dövlət işsizlik vergiləri daxildir. Bir çox müəssisə öz əmək haqqı vergi öhdəliklərini və vergi bəyannamələrini öz adına idarə etmək üçün xüsusi əmək haqqı şirkətləri ilə iş

birliyi qururlar. Məşğulluq vergiləri mürəkkəb ola bilər - gec təqdim edilmə və ödəniş sərt cərimələrə və nadir hallarda cinayət təqibinə səbəb ola bilər.

Özünü məşğulluq vergisi-Öz-özünə işləyən fiziki şəxslər, sosial təminat və səhiyyə daxil olmaqla, özünü məşğulluq vergilərinin ödənilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Şəxsi məşğulluğunuzdan əldə edilən xalis gəlir ən azı 400 dollar olarsa, bu vergini ödəməlisiniz. Əksər müəssisələr öz işçilərini sosial təminat və səhiyyə vergilərinin təmin etmək üçün, yarısını şirkət birbaşa, digər yarısı isə işçilərin əmək haqqından çıxarılır və biznes tərəfindən dövlətə köçürülür. Lakin öz-özünə işləyən insanlar üçün bu vergiləri özləri üçün tam məbləği ödəyirlər. Kilsə və ya balıqçılıq briqadasında işləyən şəxslər üçün vergini ödənilməsində bəzi xüsusi qaydalar, tətbiq olunur (Congressional Budget Office, 2014).

Aksiz-Biznes müəyyən sənayelərlə məşğul olursa və ya müəyyən məhsul və ya xidmət növlərini satırsa, bu əməliyyatlara və fəaliyyətlərdə aksiz vergisi üçün məsuliyyət daşıyır. Aksiz vergisi dolayı vergi sayılır, yəni məhsul istehlakçı tərəfindən ödənilmir. Vergi, həm siqaret, həm içki ilə bir məhsulun və ya xidmətin qiymətinə daxil edilir. Vergi ödəyicilərinin mal və ya xidmətlərini satan müəssisələr vergilərin yığılması və dövlətə göndərilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Satışdan gəlir-Birləşmiş Ştatlarda heç bir federal satış vergisi yoxdur, lakin 45 dövlət və minlərlə yerlik satış vergisi alır. Biznes sahibləri yerli və dövlət orqanlarına satış vergisi hesablanması, toplanması və hesabat verməsindən məsuldur. Müştərilər satınalma nöqtəsində mal və xidmətlərə satış vergisini ödəyirlər. Son məhkəmə qərarından sonra, bəzi e-ticarət satıcıları hətta xarici müştərilərə satış vergisini toplamaq və hesabat verməlidirlər. Kiçik biznes sahibi kimi, satış və vergilər haqqında dövlətinizin və yerinizin qaydalarını anlamaq vacibdir. Əmlak vergisi-Ticarət mülkiyyəti, torpaq və ya müntəzəm bir yerə sahib olsanız, əmlakın olduğu şəhər və ya rayonda əmlak vergisini ödəməlisiniz.

Ödəniş etdiyiniz vergilərin növlərindən asılı olmayaraq, onları ödəmək lazım gəldikdə ödənilməlidir. Çox sayda vergi dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş bir

müddətdən əvvəl bir dəfə ödənilir. Lakin, biznes sahiblərinin əksəriyyəti təxmin edilən gəlir və fərdi vergiləri mütəmadi olaraq ödəməlidirlər.

Təxmini vergilər, vergiyə cəlb olunan gəlirlərin ilin sonunda nə qədər olacağını düşündüyünüzə əsasən, il ərzində ödəməli olduğunuz vergidir. Hər il vergilərdən 1,000 ABŞ dollarından çox məbləğində ödəməli olan hər hansı bir iş sahibi hər 3 aydan bir kvartal üçün vergi ödəməlidir. İl ərzində verdiyiniz təxmini vergi ödəmələri, vergi bəyannamızı verdiyiniz zaman öhdəliklərin ümumi məbləğindən çıxılır. Federal vergi əvvəlcədən ödənilmiş vergidir və müəyyən edilmiş müddətdə lazımi vergi ödəmələrini tamamlamırsınızsa, cərimələr və faizlər ola bilər.

Birləşmiş Ştatlarda gəlir vergisinin dərəcəsini maksimum 35% -dən 21% dərəcəsinə qədər azaltmışdır. C-şirkətinizin nə qədər gəlir gətirdiyinə baxmayaraq, gəlir səviyyəsinin 21% -dən çoxunu ödəməyəcəksiniz. C firmalarının vergi dərəcələri və dividend vergisi ödəməsi səbəbindən bir çox insanlar C korporasiyalarının iqtisadi vergiyə tabe olduğunu deyirlər.

S-korporasiyalar, məhdud məsuliyyətli şirkətlər və partnoy şirkətlərin sahibləri və fərdi sahibkarlar sahibkarlıq gəlirlərini vergi bəyannaməsində əks etdirirlər və vergiləri fərdi vergi dərəcəsi ilə ödəyirlər. Fərdi vergi dərəcələri vergiyə cəlb olunan gəlir səviyyənlə və verilmiş statusunuz (vahid və ya birgə verilmiş) ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə fərdi mənfəət vergisi çərçivələri mütərəqqi, yəni daha yüksək gəlirli insanlar daha aşağı gəlirli insanlar üçün daha çox vergi ödəyirlər.

Korporativ müəssisələrdən səhmdarlar dividendlər və ya ayırmalara vergi ödəməlidirlər. Dividendlərin vergi dərəcəsi dividendin ixtisas göstəricilərinə uyğun olub-olmadığına bağlıdır. Ən azı 60 gün müddətinə əsas fondun üzərində saxladığınız təqdirdə dividendlər yaranır. 2019-cu ildə gəlirin \$ 425,800-dən çox gəlir qazanarsanız 20% -ə qədər, 38,601 ABŞ dollarından az qazanarsanız 0% dividend vergisi ödəməlisiniz. Bəzən adi dividendlər adlandırılan nizamlanmamış dividendlər üçün dividend vergi dərəcəsi adi səhmdarın gəlir vergisi dərəcəsinə bərabər olur.

ABŞ-da fərdi sahibkarlar üçün gəlir vergisi-Fərdi sahibkarlar üçün vergi dərəcəsi sahibin şəxsi gəliri üzrə vergi dərəcəsinə bərabərdir. 2019-cu il üçün fərdi mənfəət vergisi dərəcələri gəlir səviyyəsinə 10% -dən 37% -ə qədər dəyişir. Məsələn, 100000 ABŞ dolları məbləğində xalis iş gəliri olan sahibkar 24% vergi ödəyəcək (Bernanke, Ben S. 2015).

İctimai Təhlükəsizlik Vergisi: 2019-cu ilə qədər 128.400 dollara qədər əmək haqqının 12.4% -i ödənilmişdir. İşəgötürənlər bu məbləğin yarısını (ya da 6,2%) ödəyir, digər yarısı isə işçinin əmək haqqından çıxılır. Öz işinizlə məşğul olursanız, özünü məşğulluq vergilərinin bir hissəsi olaraq tam məbləği ödəyəcəksiniz.

Tibbi xidmət vergisi: işəgötürənlə işçiyə bölünən vergi ilə əməkdaşıya ödənilən ümumi əmək haqqının 2,9% -i (əmək haqqı həddi olmadan). İllik 200.000 ABŞ dollarından çox ödənen işçilər üçün tibbi sığortanın saxlanması üçün əlavə tələblər var.

Dövlət işsizlik vergisi: Vergi dərəcəsi şirkətinizin ölçüsü və fəaliyyətdə olma müddətinə, sənaye növünə, şirkətinizin tarixi dövriyyəsinə və işsizlik mükafatları üçün müraciət edən keçmiş işçilərinizin sayından asılıdır.

Satış vergisi dərəcələri ölkə və bölgəyə görə fərqlənir. Texas və Pensilvaniya kimi ştatlarda satış vergisi dərəcələri satıcı və ya biznesin fəaliyyət göstərdiyi yerə əsaslanır. Florida və Nyu-York kimi ştatlarda satış vergisi dərəcələri müştərinin yerləşdiyi yerə əsaslanır. Eyni ölkələrdə, qiymətləriniz harada olduğunuzu və satış etdiyiniz məhsullara görə də dəyişə bilər.

Satış vergiləri kimi, əmlak vergiləri şəhər və rayonun olduğu yerdən asılı olaraq fərqlənir. Bir mülk satın aldığınız zaman yerli vergi orqanında qeydiyyatdan keçəcəkdir. Bu agentlik əmlak vergisinin dərəcələri və vaxtı barədə sizə məlumat göndərəcəkdir. Əmlak vergisi, satınalma qiyməti ilə deyil, əmlakı qiymətləndirilmiş dəyərində görə götürülür.

Norveçdə fərdi mənfəət vergisi dərəcəsi fərdlərdən alınan vergidir və əmək, pensiya, faiz və dividendlər kimi müxtəlif gəlir mənbələrinə tətbiq edilir. İstifadə edilən meyar fərdlər üçün maksimum marjinal vergi dərəcəsinə istinad edir. Şəxsi

gəlir vergisi dərəcəsiindən əldə olunan gəlirlər Norveç hökuməti üçün mühüm gəlir mənbəyidir. Norveç valyuta məzənnələri səbəbindən ziyarət etmək üçün bahalı bir ölkədir. Burada yaşamaq və işləmək üçün gəlsəniz, Norveç kronorunda qazanacaqsınız və Norveç kronerində keçirəcəksiniz.

Ümumiyyətlə, Norveçdə əmək haqqı digər ölkələrə nisbətən daha yüksəkdir, xüsusilə də ölkədə minimum əmək haqqı olmadığını qeyd edə bilərik. Yəni, daha yüksək qiymətlər ödəmək üçün cibinizdə daha çox pulunuz var və bir az daha balanslı vəziyyətdədir. Norveçdə bu cür xidmət sahələrinin bahalı olduğunu izah edir məsələn, restoranlar, barlar və əhəmiyyətli insan xərcləri ilə əlaqəli hər şey.

Böyük şəhərlərdə, xüsusilə Osloda və Stavangerdə yaşayış bahalıdır, lakin səyahət etsəniz şəhərətrafiyaya getdikcə yaşayış daha ucuzlaşır. 35 yaşınadək olanlar üçün, əmlakın alınması üzrə qənaət üçün vergi imtiyazı verilir və ev sahibləri üçün digər vergi imtiyazları vardır, yəni artıq bir çox Norveçlilər artıq 30 yaş-dan artıq olduqda mülkiyyətinə sahibdirlər. Lakin əvvəllər qeyd edildiyi kimi, bir evin kirayəsi bahalı olsa da bu ən yeni gələnlər üçün yeganə variantdır. Norveçdə kütləvi nəqliyyat sistemi ümumiyyətlə etibarlıdır və əksər şəhərlərdə təqribən aylıq 750 koron yetərli olur. Norveçdə sürücülüklə bağlı hər şey bahadır, avtomobil satın almaq, yanacaq vergisi, park ödənişləri və s. İşiniz rəsmi bir avtomobillə təmin edilsə belə, əlaqədar xərclərə çox pul sərf edəcəksiniz.

Bir çox ərzaq Norveçə idxal olunur və buna görə də bahalıdır. Süd məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsulları süd və yağ kimi istehlak mallarının qiyməti ciddi nəzarət altındadır. Bir çox təşəbbüskarlar böyük şəhərlərdə xarici supermarketləri açırlar ki, bu da Norveçdə mövcud olmayan malların daha ucuz qiymətlərlə alınmasına imkan yaradır. Meyvə və tərəvəzin satışı bu bazarlarda xüsusilə yaxşı ola bilər.

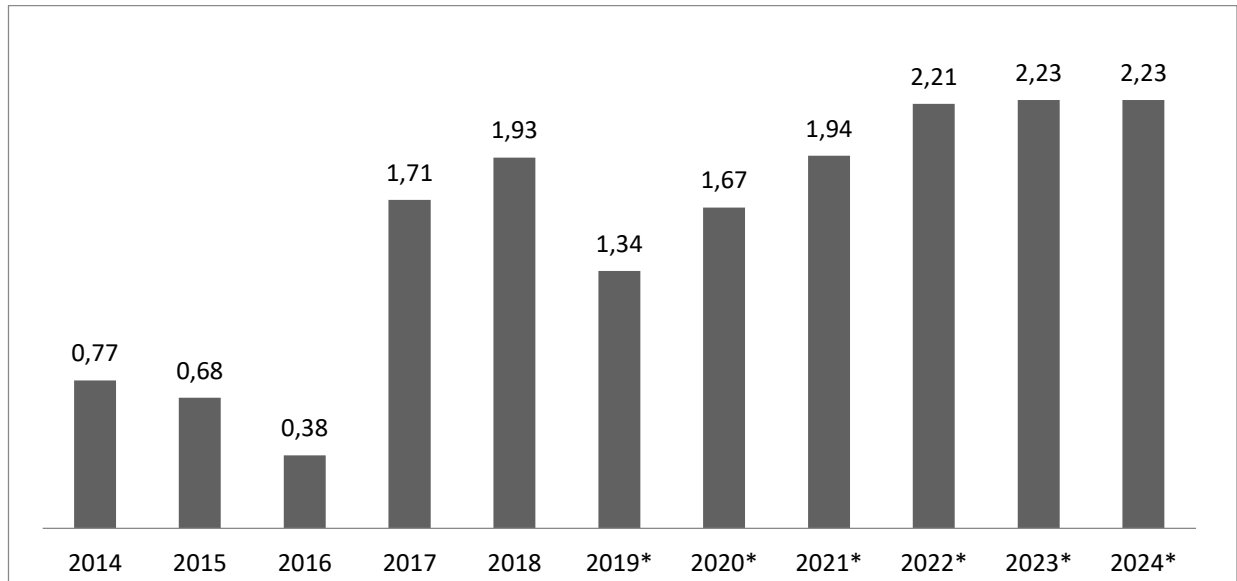
Almaniyada hər bir tələbə üçün ilk və ən böyük maraq, kirayə üçün uyğun bir yer tapmaqdır. Beləcə bir şəhərin bahalı bir yer olaraq etiketlenməsi kirayə səbəbilə edilir, çünki bu, Almaniyada xərclədiyiniz ən böyük məsrəfdir. Normal olaraq gözlədiyiniz kimi, şəhərin mərkəzində kirayəsi yüksəkdir və tələbə büdcəsini tək başına nəzərdən keçirmək praktiki olaraq mümkün deyildir. Münhen,

Hamburg, Köln və Frankfurt kimi böyük şəhərlər Leipzig və Karlsruhe kimi digər şəhərlərdən daha bahalıdır.

Özünü zaman-zaman ərzaqla təmin edə bilərsiniz, ancaq maliyyə mövzusunda narahatsınızsa daha yaxşı variantlar var. Universitetlər ümumiyyətlə aşağı qiymətlərlə yaxşı məhsullar təklif edən kampusda öz kafeteryalarına malikdirlər. Almaniyada tibbi sığortanın dəyəri seçdiyiniz sığorta paketinin növündən asılıdır. Almaniyada hamı üçün məcburi olan dövlət tibbi sığortası, aşağı sığorta haqlarını alır. Dövlət sağlamlığı paketi üçün ödəmə miqdarı hökumət tərəfindən tənzimlənir. Hal-hazırda, bu plana görə aylıq 70 ilə 80 avro arasındadır. Daha çox tibbi ehtiyacları əhatə etmək istəyirsinizsə, daha çox bahalı olan xüsusi tibbi sığorta paketini almalısınız. Müxtəlif fərdi ehtiyaclar üçün çox müxtəlif paketlər olduğundan, özəl sığorta şirkətləri standart tariflərə malik deyil.

Qrafik 1: Almaniyada 2014-2024-cü illər arası inflyasiya səviyyəsi

Mənbə: Elmendorf, Douglas W, 2016 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.brookings.edu/author/douglas-w-elmendorf/

1-ci qrafikdən də görüldüyü kimi Almaniyada 2014-2024-cü illər arası inflyasiya səviyyəsini göstərir. Bu rəqəmlər 2018-ci ilə qədər faktiki, 2018-ci ildən 2024-cü ilə qədər isə proqnoz rəqəmlərdir. İnflyasiyanın ən az səviyyəsi 0.38% 2016-cı ildə müşahidə olunmuşdur, ən yüksək nəticə isə 2023 və 2024-cü illər 2.23% gözlənilir.

Rusiyaya ixrac edən ABŞ şirkətləri, bazarda ucuz rus malları və Asiya Avropa şirkətlərindən güclü rəqabət olduğundan, öz məhsullarına rəqabətqabiliyyətli qiymət təklif etməyə hazır olmalıdırlar. Bəzi istisnalarla Rusiyada satılan mal və xidmətlərə 18% dəyərində əlavə dəyər vergisi (ƏDV) tətbiq edilir, bu da idxal olunan yükün, sığorta və yükün (CIF) xərci ilə əlavə dəyərlə dəyərləndirilir. Bundan əlavə, yerli səviyyədə və üçüncü ölkələrdə güclü rəqabətə məruz qalan bir çox sektorda reklam və marka təşviqinə sərmayə qoyulması məsləhətdir. Rusiyada immiqrantlar üçün həyat daha rahatdır və Moskva kimi böyük şəhərlərdə belə ərzaq və kommunal xidmətlərin xərcləri olduqca ucuzdur. Böyük şəhərlərdən kənar qəymlər ucuzdur, ərzaq və nəqliyyat üçün aşağı qiymətlər tətbiq olunur. Rusiyada yaşamaq xərcləri həyat tərzinə bağlıdır. Bir neçə mənbələrdə Moskvanın əmək haqqı ilə bağlı Avropanın ən bahalı şəhəri olduğu qəbul olunur. Anketlər, ümumiyyətlə, yerli əhaliyə əsaslanır, bəziləri isə çox aşağı əmək haqqına malikdirlər.

OECD “Better Life Index”-nə görə, Rusiya Federasiyası son on il ərzində həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırdı. Ancaq şəxsi rifah, gəlir, şəxsi təhlükəsizlik, ətraf mühitin keyfiyyəti, mülki fəaliyyət, mənzil və sağlamlıq vəziyyəti orta səviyyədə qalır. 2018-ci ildə Mercer tərəfindən həyata keçirilən Həyat Keyfiyyəti anketində, Rusiyanın iki şəhəri var idi: Moskva və Sankt-Peterburq. Rusiya şəhərlərində yaşayış qiyməti aşağıdakı şəhərlərlə müqayisə edilir:

Moskvada yaşamaq xərci:

- New York-a nisbətən 59% ucuzdur
- Munich-a nisbətən 38% ucuzdur
- Madrid-ə nisbətən 28% ucuzdur
- Brussel-ə nisbətən 32% ucuzdur
- Parisə-ə nisbətən 48% ucuzdur

Kiçik aylıq ödəniş üçün mənzillərdə payız və bahar arasında mərkəzi istilik təklif olunur. Qış üçün xarici qızdırıcının alınması mərkəzi istilik sisteminə əlavə əlavə istilik təmin etmək üçün tələb oluna bilər. Kommunal ödənişlərin ödənilməsi çox rahatdır. Poçt ofislərində və ya banklarda, bankomatlarda, avtomatlaşdırma

maşınlarında və ictimai yerlərdə yerləşən ani ödənişlərdə ödəyə bilərsiniz. Faturalar hər ay verilir və vaxtında ödənilməlidir, əks hallarda bir cəza alacaqsınız. Əgər üç ay ərzində ödəmirsinizsə, xidmət provayderi xidmətdən çıxacaq.

Rusiyanın bir çox şəhərlərində tramvay, trolleybus, minibüs (rus dilində mikroavtobus və ya mikroavtobus) və avtobuslar da daxil olmaqla, geniş bir ictimai nəqliyyat sistemi mövcuddur. Böyük şəhərlərdə də bir metro sistemi var. İctimai nəqliyyatdan istifadə etmək çox asandır və ucuzdur.

Rusiyada xüsusi tibbi sığortalanma tövsiyə olunur. Çox şirkətlər məşğulluq paketlərində tibbi sığorta təklif edirlər. Dövlət sağlamlığı sığortası dövlət tərəfindən qismən maliyyələşdirilir və qismən işəgötürən tərəfindən ödənilən məcburi tibbi sığorta sistemi var. Ancaq təqaüdcülər, məktəblilər, tələbələr və işsizlər üçün dövlət ödəyir. Öz-özünə işlədiyiniz halda öz sığorta haqqınızı ödəyirsiniz. Dövlət tibbi yardımını federal və bələdiyyə müəssisələrində təmin edilir. İlk yardım yerləri, motellər, şəhər poliklinikaları və ixtisaslaşdırılmış tibbi xəstəxanalar var. Rusiya tibb müəssisələrinin əməkdaşları nadir hallarda böyük şəhərlərdən kənarında ingilis dilini danışırlar. Moskva və ya Sankt-Peterburqda yaşasanız, həkimlər və klinikalar yüksək standartlara cavab verir və işçilərin əksəriyyəti rus dilində danışır.

Rusiyada oturma icazəsi olanlar məcburi dövlət tibbi sığortası olan tibbi karta sahib olmalıdırlar. Kart əvvəlcədən təqdim edilməli, pulsuz tibbi yardım alınmalıdır. Bundan əlavə, bütün əcnəbilər ölkəyə daxil olmadan əvvəl hərtərəfli tibbi sığortaya sahib olmalıdırlar. Özəl qurğulardan istifadə etmək və ictimaiyyətə güvənməməsi tövsiyə olunur.

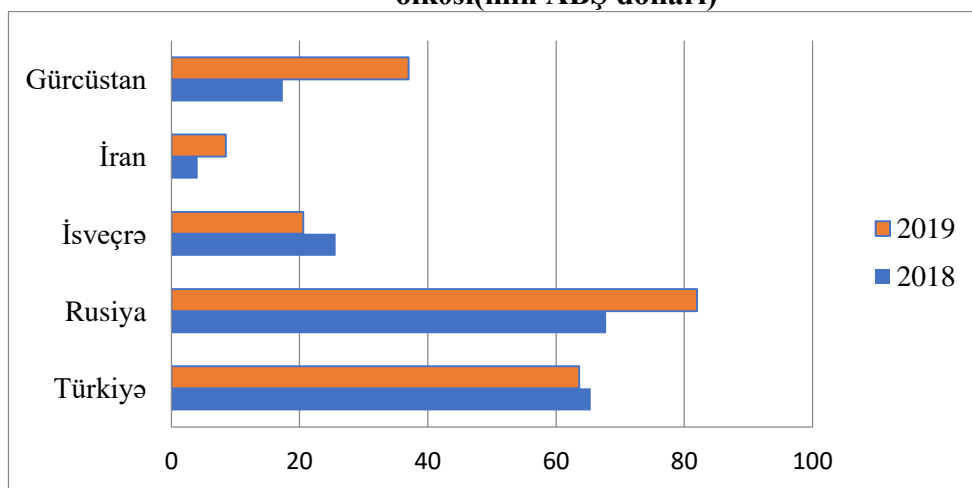
Öz işçiləri də daxil olmaqla, bütün işçilər vergini ödəyirlər. Sakinlər şəxsi gəlir vergisinin 13% -ni ödəyirlər; Rusiyada yaşayan hər hansı rezident bir şəxs ən az 183 gün yaşamalıdır. Qeyri-rezidentlər vergini 30% ödəyirlər. Rusiyadan kənar gəlir əldə etsəniz, Rusiyada yaşayarkən hələ də vergi ödəməlisiniz. Ancaq qeyri-rezidentlər vergini yalnız Rusiyada əldə olunan gəlirlərdən ödəyirlər. Xarici gəlir mənbələri üçün sakinlər 13% vergi ödəyirlər.

3.3 Ölkəmizdə xarici ticarətin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş iqtisadi addımlar

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında əsas götürülən model ixrac yönümlü inkişaf modelidir, müvafiq olaraq qeyri-neft mallarının ixracının stimullaşdırılması, ixrac zamanı sənədləşmə və digər prosedurlarının sadələşməsi, həmçinin ölkədəki xarici ticarət eləcə də idxal prosesinin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunlarla bərabər, konsepsiyada idxal olunan məhsullara müəyyən standartların tətbiq olunması, ölkənin idxaldan asılılıq dərəcəsinin öyrənilməsi üçün müvafiq monitorinqlərin keçirilməsi və idxaldan asılılıq səviyyəsinin modelləşdirilməsi, idxal siyasətindən yaranan təhtidlərə yönəlik xarici iqtisadi təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması, idxal olunan malların tərkibinin araşdırılması və anoloji məhsulların yerli istehsalı üçün tədbirlər planının tərtib olunması, iqtisadi və siyasi azadlığın təmin olunması üçün idxal ölkələrinin araşdırılması, ölkənin ixrac potensialının artırılmasına dair təkliflərin verilməsi, yerli istehsalın stimullaşdırılması və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük mərhələsinin davam etdirilməsi, yerli mənşəli məhsulların ixraca maneəsiz şəkildə yönəldilməsinə dair işlərin davam etdirilməsi, ixrac olunan məhsulların dünya standartlarına uyğunlaşdırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, milli brend məhsullarının yaradılması, xarici ticarətin genişləndirilməsi üçün yerli istehsalat proseslərinə elmi-texniki tərəqqinin daxil edilməsi, idxal və ixracatda elektron sistemi tətbiqinin genişləndirilməsi və inkişafına dair yeni işlərin görülməsi, tarif dərəcələrinin daha optimal səviyyəyə gətirilməsi və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə, yerli istehsalın dəstəklənməsi və idxalat siyasətinin tətbiqi, ixracın genişləndirilməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən ixracatçılara dəstək mexanizminin araşdırılması, banklar tərəfindən xüsusi ixrac kreditlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, ticarət prosesinin asanlaşdırılması, ticarət zamanı xərclərin minimuma endirilməsi kimi müvafiq işlərin görülməsi prioritet məsələlərdən olacaqdır.

Azərbaycanda xarici ticarətin dövriyyəsi 2018-ci ilin birinci yarısında 13.3 mlrd dollar olmuşdur, bu göstərici 2017-ci il müvafiq dövrü ilə müqayisədə 53% artım deməkdir. 2014-cü ildən bu günə baxsaq bu göstərici ən yüksək hesab olunur. Ümumilikdə xarici ticarətin 35%-i idxalın, 65%-i ixracın payına düşür, müvafiq olaraq 4.66 mlrd idxal və 8.66 mlrd ixracın payına düşür. Xarici ticarətdən qaynaqlanan səbəblərdən dolayı ölkəyə daxil olan xarici valyuta, ölkədən kənara çıxan xarici valyutadan 4 dəfə çox olmuşdur, yəni 4 milyard müsbət saldo baş vermişdir. İxracın əsas artım səbəbinə dünya bazarında neftin qiymətinin artması və ölkədə qeyri-neft sektorunun ixracyönümlü inkişafını qeyd edə bilərik. Azərbaycanın Avropa birliyi ilə əlaqələrinin genişlənməsi, investisiya cəlbi, ölkəmizdə həyata keçirilən beynəlxalq tədbirlər xarici ölkələrin Azərbaycanı və məhsullarının tanınmasında xüsusi təkan olmuşdur. Azərbaycan məhsulları hal-hazırda 100-dən çox xarici ölkələrə ixrac olunur. Bu prosesdə iştirak edən bazar subyektlərinə nəzər yetirsək görürük ki, 2017-ci ildə xarici ticarətdə 9 minə yaxın fiziki və hüquqi şəxs iştirak etsə də, 2018-ci ildə bu rəqəm 12 minə çatmışdır. Artımı əsasən ölkədəki fiziki şəxslərin artımı ilə əlaqəlidir. Eyni zamanda sahibkarların stimullaşdırılması və ixrac proseduralarının sadələşdirilməsi də ixracın genişlənməsinə təkan olmuşdur.

Qrafik 2: 2019-cu ilin Yanvar-Fevral aylarında qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi (mln ABŞ dolları)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.stat.gov.az

2019-cu ilin 1-ci rübündə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac palyanmasını 2-ci qrafikdən ölkələr üzrə görə bilərik. Burada Gürcüstan, İran, İsveçrə, Rusiya və Türkiyəyə ixracın 2018 və 2019-cu illərin müvafiq ayları üzrə müqayisəsi göstərilmişdir. Hər 2 ildə ən az ixrac İran respublikasına aid olmuşdur, Rusiyaya isə 2018 və 2019-cu illərdə yüksək ixrac potensialını qorumuşdur.

Azərbaycan dünyanın ən böyük 77 ixrac iqtisadiyyatı və İqtisadi Mürəkkəblik İndeksi üzrə 84 ən mürəkkəb iqtisadiyyatdır. 2017-ci ildə Azərbaycan 14,3 milyard dollar dəyərində ixrac edib və 8,1 milyard dollar dəyərində idxal edib ki, bu da müsbət ticarət balansının 6,17 milyard dollar təşkil edir.

Azərbaycanın ümumi ixracatı 13,797,665,65 min ABŞ dolları təşkil edib, ümumi idxal isə 8,766,505,24 min ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da 5,031,160,41 min ABŞ dolları məbləğində ticarətin profisitidir. Dünyadakı artımla müqayisədə ticarətin artımı 11,24% təşkil edib. ABŞ dolları məbləğində Azərbaycanın ÜDM-i 40,747,792,237.97 təşkil edir. Azərbaycanın xidmətlərinin ixracı PB-də 4,688,439 min ABŞ dolları, xidmətlərin idxalı isə 8,067,752 min ABŞ dolları təşkil edir. ÜDM-in bir hissəsi kimi Azərbaycandan mal və xidmətlərin ixracı 48,69%, mal və xidmətlərin idxalı isə ÜDM-in payı olaraq 41,98% təşkil edir.

Ölkədəki iqtisadi səmmərəliliyi artırmaq, xarici iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirmək üçün xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı önəmli amillərdəndir. Ölkədə ixrac potensialının artırılması iqtisadiyyatın genişləndirilməsindəki istiqamətlərdən biri də regional iqtisadi inteqrasiyaya nail olmaqdır. Bunun üçün ilk növbədə ixracyönümlü məhsullarda hazır məhsulun miqdarını artırmaq lazımdır. Azərbaycandakı prioritet məsələlərdən biri də idxal asılılığını azaldan ixrac orientasiyalı sektorların inkişafına yönəlməkdir. İdxal və ixrac sahələri bir-birini tamamlayıcı funksiya daşdığından onların inkişafı birgə aparılmalıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, kənd təsərrüfatına, İKT, nəqliyyat və turizm sahələrinə üstünlük verməyə çalışır

- Effektiv xarici ticarətin qurulması bir çox problemlərlə üzləşdirir, bunlardan iqtisadiyyatın dirçəlməsi, daxili istehsalın genişlənməsi, ölkədəki siyasi sabitlikdən asılı olan sosialyönümlü islahatları misal göstərə bilərik. Qeyd

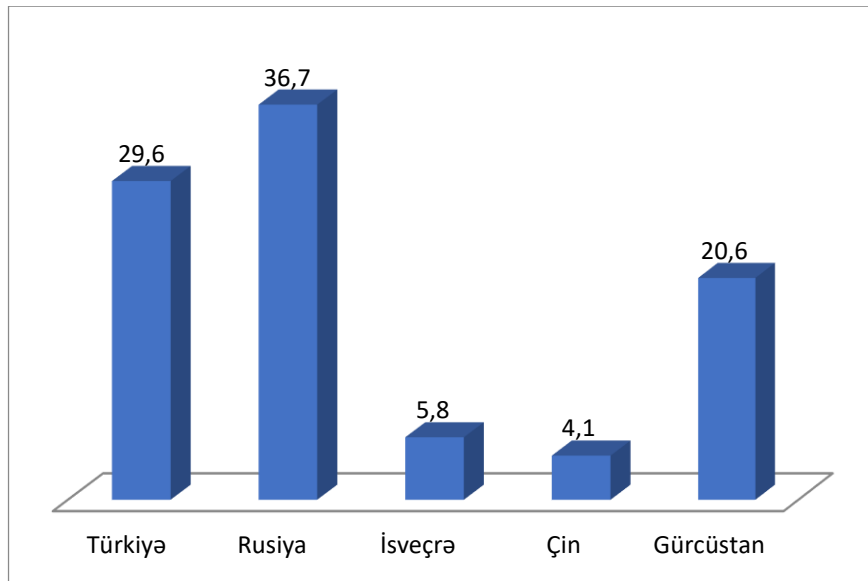
ede bilərik ki, ölkədəki effektiv xarici ticarət siyaəsətinin göstəricisi təkəcə ixracyönümlü sahələrin inkişafı deyil, eyni zamanda daxili bazara yönəlik sektorların inkişafıdır. İdxaldan asılılığın azaldılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün, vacib ünsürdür. Məhz bu səbəbdən iqtisadiyyatda xarici ticarət və iqtisadi siyasət qurularkən dünya üzrə araşdırılmalar və tədqiqatlar aparılmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı iqtisadi inkişaf konsepsiyası inteqrasiya proseslərini, qloballaşma prosesinin yeni mərhələ vəziyyətini nəzərə almalıdır. İqtisadiyyatda keçid dövrü yaşayan ölkələrdə ixrac payının əsas hissəsini ilkin emal məhsulları təşkil edir. Azərbaycanda xarici ticarəti stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı metodları qeyd edə bilərik:

- Gömrük və vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- Tarif dərəcələrinin optimallaşdırılması;
- Azad-iqtisadi zonaların yaradılması və daxilində elmi-texniki və ixracyönümlü zonaların yaradılması;
- Lizinqin inkişaf etdirilməsi;
- Xarici ticarətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər üçün xüsusi kredit təklifləri və güclü kredit mütəxəssislərin yetişdirilməsi;
- Prioritet olaraq investisiya proqramlarının hazırlanması;
- Beynəlxalq arenada xarici siyasət metodlarının öyrənilməsi və milli iqtisadiyyat şərtlərini nəzərə almaqla ölkəmizdə metodların tətbiq edilməsi;
- Azərbaycan məhsullarının xarici bazarlara ixracını stimullaşdırmaq üçün yerli sahibkarları dünya yarmarka və sərgilərində iştirakının təmin edilməsi və milli brendlərin yaradılması;
- Ticarət zamanı sənədləşmə prosesinin müddətinin azaldılması və əlaqəli məsrəflərin aşağı salınması.

Son dövrlərdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bütün sektorlarda, o cümlədən gömrük işinin təşkili sahəsində aparılan müvafiq islahatlar Azərbaycanın xarici ticarətdəki rolunu genişləndirib, həmçinin qeyri-neft sahəsinin inkişafı, investisiya və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, idxal-ixrac

əməliyyatlarının şəffaf və daha operativ şəkildə icra olunması və tranzit potensialının gücləndirilməsində önəmli yer alıb.

Şəkil 2:2018-ci ilin Aprel ayında qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.stat.gov.az

2-ci şəkildən 2018-ci ilin Aprel ayı üzrə qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsini görə bilərik. Burada Türkiyə, Gürcüstan, Çin, İsveçrə, Rusiya ixracın 2018-ci ildə müvafiq ay üzrə müqayisəli göstərilmişdir. 36.7% olmaqla Rusiya liderliyi qoruyur, 4.1% üzrə isə Çin ən sonuncu yerdə qeydə alınmışdır.

Azərbaycan keçmişdən bu günə müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişdiyi ərazidə yerləşib, Qərb ilə Şərq və Şimal ilə Cənub arasında körpü rolunu oynayır. Hal-hazırda Azərbaycan gömrüyü xarici əlaqələrini daima genişləndirir, Avropa standartlarına cavab verən müasir infrastruktura, texnologiyaya, normativ-hüquqi və maddi-texniki bazaya malikdir. Bu gün ölkəmizin gömrük fəaliyyəti regionda xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkədəki investisiya mühitinin stimullaşdırılmasına yönəldilib. Dövlət idarəçiliyi tərəfindən yürüdülməyən islahatlar gömrük işinin təşkilinin müasir standartlara cavab verən səviyyəsində genişləndirilməsinə, gömrük işinin daimi inkişafına və beynəlxalq xarici arenada güvənilir yer tutmasına təmin edib. Dövlət başçısının gömrük orqanları qarşısında qoyduğu vəzifələri proseslərdə tam şəffaflığın təmin

edilməsi, sahibkarlıq mühitinin daha da genişləndirilməsi, vətəndaş razılığının təmin edilməsi, xarici ticarətin asan və rahat şəkildə həyata keçirilməsi üçün bütün tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Gömrük sektorunda sahibkarlara yaradılan şəraitin daha da rahatlaşdırılması üçün qanunvericilikdə təkmilləşdirici addımlar atılır, gömrük prosedurları sadələşdirilir, sənədləşmə və digər prosedurlarda vaxt itkisinin azaldılması üçün müxtəlif addımlar atılır. Bu islahatların nəticəsi olaraq 2018-ci ildə Azərbaycanın cənub bölgəsində və Naxçıvanda yerləşən İran sərhədindəki (Astara, Biləsuvar, Culfa) gömrük-sərhəd buraxılış məntəqələri 24 saatlıq iş rejiminə keçirildi. Həmin məntəqələrdə minik, yük və sərnişinlərin keçidi 24 saat tam təmin olunur. Bununla İran və Azərbaycan arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, vətəndaşların səyahətlərindəki çətinliyinin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. Nəqliyyat vasitələrinin və məhsulların gömrük sərhəd keçid məntəqələrindən tez və rahat keçirilməsi üçün ən müasir texnoloji avadanlıqlardan istifadə olunur və bu prosesi daha da təkmilləşdirmək üçün yeni layihələr həyata keçirilir. Bu baxımdan “Yaşıl Dəhliz” sisteminin tətbiq olunması vaciblik daşıyır.

Gömrük sisteminin və sərhədkeçmə prosedurlarının daha da operativliyinin təmin olunması və asanlaşdırılması, elektronlaşmanın genişlənməsi, ixrac-idxal əməliyyatlarında lazımı sənəd sayının minimuma salınması, tam şəffavlığın təmin edilməsində tədbirlər hələ də fiskal siyasət daxilində davam etdirilir. Buradakı əsas məqsəd beynəlxalq ticarəti genişləndirərək nəqliyyat vasitələri və əmtəələrin minimum zaman ərzində təyinat nöqtəsinə çatdırılması və sahibkarlara rahat biznes mühiti yaratmaqdır. Hal-hazırda Azərbaycan gömrüyündə bütün ödəmələr 100% olmaqla elektron formada həyata keçirilir, məmur-vətəndaş münasibətləri minimuma endirilmişdir. Ötən ildə 400 min manatdan çox elektron ticarətdən gömrük rüsumu yığılmışdır. Son zamanlarda gömrükdə informasiya texnologiyaları sahəsində yeniliklər tətbiq olunmuş, bu sahədə uğurlara imza atılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda 2019-cu il 12-14 İyun tarixlərində Ümumdünya Gömrük Təşkilatının tədbiri olan İnformasiya Texnologiyaları Konfransı keçiriləcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətin yürütdüyü vergi siyasətinin başlıca məqsədlərindən ölkədəki məqbul infyasiya səviyyəsini saxlamaq, iqtisadiyyatdakı məşğulluq səviyyəsini qaldırmaq, istehsal həcminin genişləndirilməsini qeyd edə bilərik. Vergi sisteminin formalaşması, vergi növlərinin dəyişdirilməsi, dövlət büdcəsinin vergi vasitəsi ilə maliyyə ehtiyatları ilə təminatı, vergi güzəştərinin, subsidiyaların və imtiyazların verilməsi dövlətin əsas iqtisadiyönlü yürütdüyü siyasətlərdən olan fiskal siyasətin tərkib hissəsinə daxildir. Bütün bunlarla bərabər dövlət vergi qanunvericiliyinin maximum sadəliyinə çalışmalıdır. Qeyd etməliyik ki, vergi münasibətləri bölüşdürücü xarakter daşdığından ictimai tərəqqi iqtisadi inkişaf dərəcəsindən asılıdır. Vergi sahəsində islahatların aparılması bazar münasibətlərinin təkmilləşməsi üçün önəmlilik kəsb edir. Təkrar istehsal prosesinin iştirakçıları kimi vergi ödəyicilərinin maraqları qorunmalı, aşağıda qeyd olunan səbəblərdən dolayı vergi islahatları aparılmalıdır. Vergi sisteminin səmərəliliyinin genişləndirilməsi və iqtisadi inkişafın artımına mane olan səbəblərin aradan qaldırılmalıdır. Gedən islahatlardan görə bilərik ki, dünya təcrübəsində özünü təstiqləyən ən müasir gömrük modeli artıq Azərbaycan gömrüyündə tətbiq olunur. Bu da öz növbəsində bu sahədə çalışanların səmərəliliyini artırır, vətəndaş-məmur münasibətini minimuma azaldılır, vətəndaş razılığı və göstərilən xidmətin səviyyəsi yüksəldilir. Eyni zamanda tədqiqat işindəki elmi yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Vergi yükü ilə bağlı nəzəri məsələlər araşdırılmışdır;
- İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində vergi yükünün müəyyən edilməsi və hesablanması üsullarının öyrənilmişdir;
- Sosial-iqtisadi inkişafda vergi siyasətinin rolunun tədqiq edilmişdir;
- Vergi siyasətinin vergi yükünün sahələr arasında optimallaşdırılmasına təsirinin qiymətləndirilmişdir;
- Vergi yükünün sahələr arasında paylanması ilə bağlı beynəlxalq təcrübə öyrənilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında həyata keçirilən beynəlxalq ticarətdə qiymətlərin tənzimlənməsində, xarici ticarət istiqamətlərində önəmli xarakter olan qiymətlərin tənzimləsi, xarici ticarət siyasətinin və qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və nəzarəti, iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, qiymət siyasətinin əsaslandığı hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, yerli bazarın araşdırılması və daxili istehsaldan xarici bazara məshul çıxışının genişləndirmək üçün yerli ishtehsalçılara müxtəlif subsidiyaların verilməsi önəmlilik daşıyır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

- 1) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
- 2) Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri “Elm”
- 3) Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartları
- 4) Kazımlı.X.H., Ağabəyov.Ş. Əmlakın qiymətləndirilməsi. Bakı: 2011
- 5) Kazımlı.X.H. Qiymətləndirmənin əsasları. Bakı:2008,
- 6) Kazımlı X.H. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanunvericilik təminatı. Bakı: 2008,
- 7) Kəlbəliyev Y.A. Vergitutma məqsədləri üçün tikinti təşkilatlarının xərclərinin vergi auditi. Azərbaycanın vergi jurnalı, № 2, 2012
- 8) Kəlbəliyev Y.A. Mənfəət vergisinin məqsədləri ucun tikinti təşkilatlarının gəlirlərinin vergi auditi. Azərbaycanın vergi jurnalı, № 6, 2012
- 9) Kəlbəliyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı. 2012.
- 10) Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Dərslik. 2010.
- 11) Məhərrəmov R.B. Sadələşdirilmiş vergi: nəzəriyyə və praktika. Azərbaycanın vergi xəbərləri, № 9, 2011
- 12) Müstəqil Azərbaycanın vergi sistemi – 20 il (1991-2001) Bakı, 2011
- 13) Rzayev İ. Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında müasir vergi siyasətinin strateji istiqamətləri.
- 14) “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- 15) "Qiymətləndirmə standartları və normaları, peşəkar qiymətləndiricilərin hazırlanması Qaydaları haqqında" Nazirlər Kabinetinin qərarı. 2000-ci il
- 16) Rzayev Z.H. Vergi menecmenti Dərslik. Bakı, 2007
- 17) Rzayev Z.H. Vergilərin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması. Bakı, İqtisad Universiteti, 2011
- 18) Q.Xodov Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi Bakı 2008

Xarici dildə

- 1) Bernanke, Ben S. 2015. “How the Fed Saved the Economy.”
- 2) Congressional Budget Office. 2014. “How CBO Analyzes the Effects of Changes in Federal Fiscal Policies on the Economy.”
- 3) Elmendorf, Douglas W., and Jason Furman. 2008. “If, When, How: A Primer on Fiscal Stimulus.”
- 4) Elmendorf, Douglas W., and David Reifschneider. 2002
- 5) Edelberg, Wendy. 2016. “Dynamic Analysis at CBO.”
- 6) Gale, William, and Andrew Samwick. 2014. “Effects of Income Tax Changes in Economic Growth.”
- 7) Joint Committee on Taxation. 2015. “Macroeconomic Analysis at the Joint Committee on Taxation and the Mechanics of Its Implementation.”
- 8) Labonte, Marc. 2015. “Monetary Policy and the Federal Reserve: Current Policy and Issues for Congress.”
- 9) Page, Benjamin R., and Kent Smetters, 2016. “Dynamic Analysis of Tax Plans: An Update.”
- 10) Page, Benjamin R., Joseph Rosenberg, James R. Nunns, Jeffrey Rohaly, and Daniel Berger. 2017. “Macroeconomic Analysis of the Tax Cuts and Jobs Act.”

İnternet resursları

- 1) <http://www.taxes.gov.az/>
- 2) <https://www.stat.gov.az/>
- 3) <https://www.economy.gov.az>
- 4) <https://customs.gov.az/>
- 5) <http://www.mlsp.gov.az/>
- 6) <http://e-qanun.az>
- 7) <https://www.cbar.az/>
- 8) <https://tradingeconomics.com/>
- 9) <https://www.fundera.com/blog/small-business-tax-rate>

- 10) <https://www.bizfilings.com/toolkit/research-topics/managing-your-taxes/sales-taxes/understanding-sales-tax-rules-for-the-construction-industry>
- 11) https://ec.europa.eu/transport/sites/transport/files/studies/2017-01-24-study-taxation-charges_final_report.pdf
- 12) <http://www.sjsu.edu/faculty/watkins/taximpact.htm>
- 13) <https://www.bizfilings.com/toolkit/research-topics/managing-your-taxes/sales-taxes/understanding-sales-tax-rules-for-the-construction-industry>
- 14) <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pdf/2013/02/vat-construction-real-estate-201301-v2.pdf>
- 15) <https://static.treasury.gov.au/uploads/sites/1/2018/11/c2018-t338423.pdf>
- 16) https://ec.europa.eu/transport/sites/transport/files/studies/2017-01-24-study-taxation-charges_final_report.pdf

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Vergilərin xüsusi nəzəriyyələri.....	14
Cədvəl 2: Vergilərin xüsusi nəzəriyyələri.....	15
Cədvəl 3: Sənaye məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin səviyyəsi və dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)	29
Cədvəl 4: Tikinti-quraşdırma işlərində istehsalçı qiymət indeksləri.....	40
Cədvəl 5: Nəqliyyat və poçt qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə).....	44

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Vergi daxilolmalarının sektorlar üzrə bölgüsü (2019-cu il 1-ci rüb)	32
Şəkil 2: 2018-ci ilin Aprel ayında qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi.....	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Almaniyada 2014-2024-cü illər arası inflyasiya səviyyəsi.....	57
Qrafik 2: 2019-cu ilin Yanvar-Fevral aylarında qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi(mln ABŞ dolları)	61